

การปรับโครงสร้างบุญประเพณี: เศรษฐกิจแบบศีลธรรม ในสังคมชาวนาร่วมสมัยและการเปลี่ยนผ่านสู่สังคมหลังชาวนา ในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบทอีสาน กรณีศึกษาชุมชนบ้านศรีโคกอก อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

ณัฐวัชร์ โศคาพานิชวงษ์¹

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ทำความเข้าใจพลวัตสังคมชาวนาผ่านการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างบุญประเพณีในชุมชนบ้านศรีโคกอก อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยมีข้อค้นพบว่า ชุมชนพยายามรักษาศักยภาพในการพึ่งพาตนเองโดยใช้บุญประเพณีมาเป็นเครื่องมือ โดยให้ความสำคัญกับหลัก 2 ประการ คือ การสร้างความมั่นคงในการยังชีพบนหลักอรรถประโยชน์ (rational subsistence security) และพันธะเชิงศีลธรรมในแบบเท่าเทียม (balancing moral obligation) อันแตกต่างจากบรรทัดฐานต่างตอบแทนในระบบอุปถัมภ์ เป็นลักษณะของ “เศรษฐกิจแบบศีลธรรมในสังคมชาวนาร่วมสมัย” (moral economy in contemporary peasant society) ในอีกทางหนึ่ง ชุมชนได้เปลี่ยนผ่านสู่สังคมหลังชาวนาที่ผสมผสานระหว่างความเป็นเมืองกับชนบท การมีอัตลักษณ์ที่หลากหลายและปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ตลอดจนการแตกตัวและการเลื่อนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านกึ่งเมือง (rurban villagers)

คำสำคัญ: การปรับโครงสร้างบุญประเพณี เศรษฐกิจแบบศีลธรรมในสังคมชาวนาร่วมสมัย สังคมหลังชาวนา พื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร., คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
<Email: attamasan@yahoo.com>

Restructuring Traditional Merit Making: The Moral Economy of Contemporary Peasant Society and The Transformation of Post Peasant Society in Isan Rurban Area, A Case Study of Baan Sri-Kai Ok, Amphoe Warin Chamrap, Ubon Ratchathani Province

Nattchawal Pocapanishwong²

ABSTRACT

This research article intends to understand the dynamics of peasant society through the re-structuring of a traditional culture in a community of northeastern Thailand, Baan Sri-Kai Ok, Amphoe Warin Chamrap, Ubon Ratchathani Province. This study uses a qualitative research method. The researcher found that the community tries to maintain the potential for self-reliance by using a traditional merit making as a tool. The practice focuses on two principles: “rational subsistence security” and “balancing moral obligation” which differ from the norm of reciprocity in the patronage system. This practice is characteristic of the moral economy in contemporary peasant society. On the other hand, the community has transformed into a post peasant society that combines urban and rural, polybius identity, and raising the socio-economic status of the rurban villagers.

Keywords: Restructuring Traditional Merit, Moral Economy in Contemporary Peasant Society, Post-Peasant Society, Rurban Area

² Assistant Professor, PhD., Faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University
<Email: attamasan@yahoo.com>

บทนำ

ก่อนหน้าทศวรรษ 1990 สังคมชาวนามักถูกมองอย่างเชื่อมโยงกับชุมชนชนบท การศึกษาสังคมชาวนาไทยส่วนใหญ่จึงมักมุ่งตรงไปที่การศึกษาสังคมที่ยังคงความเป็นชนบทชัดเจน อย่างไรก็ตาม ชนบทในยุคหลังได้เปลี่ยนแปลงไปจากอดีตมาก ทั้งเรื่องความซับซ้อนของการผลิต การบริโภค และวิถีชีวิตประจำวัน ลักษณะดังกล่าวนี้เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นทั่วโลก ส่งผลให้สังคมชาวนาเปลี่ยนแปลงไปเกือบทั้งหมด โดยเปลี่ยนจากชุมชนดั้งเดิมไปสู่ชุมชนที่มีลักษณะทันสมัยก็ไม่ใช่ ดั้งเดิมก็ไม่เชิง โดยเฉพาะในสังคมชาวนาโลกที่สาม (Ativanichayapong, 2014, pp. 106–107; Kearney, 1996 as cited in Phatharathananuntha, 2012, pp. 12–13) นอกจากนั้น การทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างสังคมชาวนาไทยที่มีอยู่ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาผ่านการเปลี่ยนแปลงกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการเมืองโดยตรง อาทิ (Thongyou, 2003; Santasombat, 2003; Rigg, Salamanca, & Parnwell, 2012) ที่ชี้ให้เห็นการปรับตัวอย่างยืดหยุ่นของชาวนาท่ามกลางทุนนิยมโลก ส่งผลให้นิยามความเป็นชุมชนและอัตลักษณ์ชาวนาเปลี่ยนแปลงไป โดยเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรได้กลายเป็นปัจจัยหลักในการกำหนดรายได้ของครัวเรือนชาวนาในปัจจุบัน ขณะที่ (Sangkamane, 2011; Walker, 2016; Phatharathananuntha, 2012; Sattayanurak, 2016) มองว่าสภาพความเป็นอยู่ที่ยืนยมนั้นคงขึ้น การศึกษาและการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารเทคโนโลยีที่มากขึ้น ตลอดจนระบบการผลิตและระบบสังคมของชาวนาที่เปลี่ยนมาสู่ “สังคมผู้ประกอบการ” ทำให้สังคมชาวนาไทยเปลี่ยนจากสภาวะพออยู่พอกินและความสัมพันธ์แนบดังในระบบอุปถัมภ์มาสู่การเมืองในชีวิตประจำวันและการเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง

แม้งานศึกษาข้างต้นจะกล่าวถึงเงื่อนไขเชิงประเพณีอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ศึกษาโครงสร้างประเพณีในฐานะที่เป็นตัวสะท้อนการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมชาวนา/ชนบทโดยตรง ทั้งที่ประเพณีมักถูกมองเป็นอัตลักษณ์สำคัญของสังคมชาวนาและหรือชนบท งานศึกษาของ Janmuean (2017) จะเป็นเพียงเรื่องเดียวที่นำเอาโครงสร้างเชิงประเพณีมาอธิบายเชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนา/ชนบทอย่างชัดเจน โดยเสนอว่า พิธีกรรมงานบุญประเพณีของคนชนบทในปัจจุบันเป็นเพียงพื้นที่การแสดงละครที่มีการจัดวางผู้คนเข้าไปเป็นผู้แสดงในพิธีกรรมทั้งแบบสมัครใจและได้ค่าแรง ผู้คนที่เข้าร่วมต่างมีความปรารถนาถึงผลประโยชน์เรื่องรายได้และการสร้างเครือข่ายทางเศรษฐกิจและการเมือง ข้อเสนอดังกล่าวทำให้ดูเหมือนว่าโครงสร้างเชิงประเพณีไม่ได้มีบทบาทความหมายในตัวเองอีกต่อไป หากถูกครอบงำและสวมทับด้วยโครงสร้างทางการเมืองในท้องถิ่น ซึ่งดูจะละเลยพลังทางวัฒนธรรม

ในสังคมระดับหมู่บ้านไปจนหมดสิ้น

การสำรวจข้อมูลภาคสนามของผู้วิจัยพบว่า ชุมชนบ้านศรีโคกอก ตั้งอยู่ในเขต
ชานเมือง ติดกับมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ห่างจากเทศบาลเมืองวารินชำราบราว
11 กิโลเมตร และห่างจากอำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานีประมาณ 16 กิโลเมตร
สภาพชุมชนเป็นที่ลุ่มและมีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเพาะปลูก ก่อนหน้า
ทศวรรษ 2530 ชุมชนยังมีสภาพเป็นชนบทขนาดเล็ก สภาพสังคมยังมีความใกล้ชิด
และเป็นความสัมพันธ์แบบรู้จักหน้าคำตา รายได้ส่วนใหญ่มาจากการทำนา เลี้ยงสัตว์
และปลูกพืชเศรษฐกิจตามนโยบายรัฐบาล เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ถั่ว ปอเทือง ฯลฯ
รวมทั้งการออกไปทำงานรับจ้างต่างถิ่น แต่หลังการเกิดขึ้นของมหาวิทยาลัย
อุบลราชธานี ในปี 2531 ส่งผลให้ชุมชนเปลี่ยนสภาพการทำมาหากินและกลายเป็น
ชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบทในเวลาอันรวดเร็ว สะท้อนจากสภาพแวดล้อมชุมชนในปัจจุบัน
ที่อยู่ท่ามกลางความแปลกแยกขัดแย้ง อาทิ การผุดขึ้นของแมนชั่น อะพาร์ตเมนต์
วิลล่า คาเฟ่ และร้านหมูกระทะใจกลางหมู่บ้าน ปะปนผสมผสานกับเรือนไม้และ
ยุ้งข้าวอีสานในแบบดั้งเดิม โดยชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ควบคู่
ไปกับการประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น การเปิดร้านค้า ร้านบริการ หอพัก บ้านเช่า
รับเหมาก่อสร้าง ฯลฯ ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ชุมชนยังคงให้
ความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่องานบุญประเพณีโดยเฉพาะฮีตสิบสองที่แม้บางอย่าง
จะสูญหายไปแล้วและบางส่วนได้ถูกปรับเปลี่ยนรูปแบบและความหมายไปจากเดิม
ทำให้น่าสนใจว่าการคงอยู่ของโครงสร้างเชิงประเพณีช่วยให้เราสามารถทำความเข้าใจ
สังคมชาวนาที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างไรบ้าง

วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาพลวัตสังคมชาวนาในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบทในหมู่บ้านศรีโคกอก ตำบล
เมืองศรีโคก อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ผ่านการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง
บุญประเพณีฮีตสิบสอง โดยวิเคราะห์เชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ
สังคมของชุมชนและบริบทที่เกี่ยวข้อง

กรอบแนวคิดในการวิจัย

บทความนี้นำแนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสังคมชาวนา
มาเป็นกรอบในการทำความเข้าใจ ได้แก่แนวคิดเศรษฐกิจแบบศีลธรรมของ Scott (1976)
แนวคิดเศรษฐกิจการเมืองของ Popkin (1979) และแนวคิดสังคมหลังชาวนาของ

Kearney (1996) โดยทั้งสามท่านใช้กรณีศึกษาชาวนาในประเทศโลกที่สามเหมือนกัน ได้แก่ เมียนมาร์ เวียดนาม เม็กซิโก และโปแลนด์ แต่เป็นงานศึกษาที่ถูกเขียนในช่วงเวลาต่างกันถึง 2 ทศวรรษ ช่วยให้เห็นการเปลี่ยนผ่านสังคมชาวนาจากยุคทันสมัยสู่ยุคหลังทันสมัย

Scott (1976) มีสมมติฐานว่า ในสังคมแบบดั้งเดิมชาวนาอยู่ร่วมกันอย่างสนิทสนมแน่นแฟ้น มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันเป็นอย่างดี ถึงลำบากยากแค้นอย่างไรก็ไม่ต้องวิตก เพราะระบบสวัสดิการของหมู่บ้านเป็นหลักประกันว่าจะไม่มีใครถึงกับอดตายหรือมีสภาพความเป็นอยู่ที่ไม่ดีไปกว่าระดับพอยังชีพ (subsistence level) (Scott, 1976 as cited in Kuwipun, 1980, p. 200) แต่เพราะชาวนาไม่ได้ทำการผลิตเพื่อแสวงหากำไรสูงสุด ชาวนาจึงยึดหลัก “ความปลอดภัยต้องมาก่อน” (safety first principle) เช่น การสร้างกลไกทางสังคมที่สามารถอุ้มชูและดูแลตนเองและครอบครัวในยามฉุกเฉินเมื่อต้องเผชิญกับสภาวะที่เลวร้าย การดำรงรักษาระบบเครือญาติ การจัดตั้งกลุ่มสวัสดิการในหมู่บ้าน การอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น การแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชาวนาด้วยกัน เป็นต้น ระบบการผลิตของชาวนาจึงอยู่บนหลักการ 2 เรื่อง คือ หลักการช่วยเหลือในลักษณะต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน (norm of reciprocity) ซึ่งเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ และสิทธิที่จะดำรงชีพในระดับพอยังชีพ (right to subsistence) อันหมายถึงการเรียกร้องให้ผู้มีฐานะหรืออำนาจเข้ามาช่วยเหลือในยามที่คนจนมีไม่พอกิน ภายใต้บริบทของการแลกเปลี่ยนแบ่งปันช่วยเหลือซึ่งกันและกันในลักษณะของเศรษฐกิจแบบศีลธรรม (moral economy) (Scott, 1976, pp. 15–26; Tosakul, 2007, p. 88)

ในทางแตกต่างกัน Popkin (1979) เห็นว่า ชาวนาเป็นปัจเจกบุคคลที่ไม่ต้องการจำกัดการผลิตให้อยู่เพียงระดับพอยังชีพ หากแต่มีการพินิจพิจารณาอย่างเป็นเหตุเป็นผล มีการคำนวณผลได้ผลเสีย และเลือกที่จะดำเนินการตามช่องทางที่ตนคิดว่าจะนำมาซึ่งประโยชน์ต่อตนเองและครอบครัวมากที่สุด แต่เนื่องจากหมู่บ้านไม่ได้ทำหน้าที่เป็นหลักประกันสวัสดิการให้กับชาวนาได้มากพอ ชาวนาจึงต้องดิ้นรนหาช่องทางอื่น ๆ ในการสร้างหลักประกันและลดความเสี่ยงให้กับตนเอง เป็นเหตุผลที่ชาวนาเลือกที่จะเข้าสู่การทำการเกษตรเชิงพาณิชย์และให้ความร่วมมือกับหน่วยงานและนโยบายรัฐ เพื่อเอื้ออำนวยในการเข้าถึงประโยชน์อันพึงมีพึงได้แก่ตนเอง เช่น การเข้าสู่การทำการเกษตรเชิงพาณิชย์เพื่อให้ตนเองได้รับประโยชน์จากระบบตลาดสมัยใหม่ แม้ว่าบางครั้งจะต้องเผชิญกับความเสี่ยงหรืออาจจะขัดกับสวัสดิการหรือ

ผลประโยชน์ของหมู่บ้านโดยรวมก็ตาม อันเป็นการมองหลักอรรถประโยชน์นิยม ในแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง (political economy) (Popkin, 1979 as cited in Sangkamanee, 2011, p. 71; Tosakul, 2007, p. 88; Brewer, 1981, p. 209)

การเปลี่ยนแปลงในยุคโลกาภิวัตน์ส่งผลให้แนวทางการศึกษาชาวนาในระยะ ต่อมาเปลี่ยนแปลงไปมาก ซึ่ง Kearney (1996) ได้นำมาพัฒนาแนวคิดสังคมหลัง ชาวนา (post peasant society) โดยอธิบายว่า “ชาวนา” คือส่วนที่หลงเหลือ (residual) จากสังคมยุคก่อนอุตสาหกรรม (preindustrial society) ที่ถูกผนวกเข้ากับระบบ เศรษฐกิจทุนนิยมอุตสาหกรรม (Kearney, 1996, p. 1 as cited in Chiengthong, 2019b, p. 51) ซึ่งมีลักษณะสำคัญหลายประการ อาทิ การทำการเกษตรเพื่อยังชีพ ควบคู่ไปกับการเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตร ชาวนาบางส่วน ยังค้าขาย เป็นข้าราชการและนักการเมือง นอกจากนั้น การสื่อสารเชื่อมต่อกับโลก ภายนอกหลากหลายรูปแบบได้นำพาค่านิยมใหม่ ๆ เข้ามา ส่งผลให้ชุมชนชาวนา มีค่านิยมเปลี่ยนไปคล้ายสังคมเมืองมากขึ้น มีการสะสมทุนและการต่อรองเพื่อผล ประโยชน์เชิงพาณิชย์ รวมถึงมีทางเลือกใหม่ ๆ ในการแสวงหาโอกาสชีวิตที่ดี ชาวนา ในสังคมปัจจุบันจึงมีอัตลักษณ์ที่หลากหลาย (multiple identity) เป็นการเปลี่ยนแปลง จากชุมชนดั้งเดิมไปสู่ชุมชนที่มีลักษณะทันสมัยก็ไม่ใช่ ดั้งเดิมก็ไม่เชิง (Kearney 1996, p. 141; Chiengthong, 2019a, p. 227; Ativanichayapong, 2014, pp. 106–107)

บทความนี้นำเสนอความคิดข้างต้นมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวิถีชีวิตของชุมชนในพื้นที่ศึกษาผ่านการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างบุญประเพณี โดยมองว่า แม้วิถีการทำมาหากินของชาวนาจะเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อยังชีพ ไปเป็นการผลิตเชิงพาณิชย์ หากแต่พื้นฐานการคิดของชาวนายังมีลักษณะผูกพัน กับหลักเศรษฐกิจแบบศีลธรรม (subsistence ethic) ควบคู่ไปกับการคำนึงถึงหลัก อรรถประโยชน์ในแนวเศรษฐกิจการเมือง (political economy) ขณะที่การผนวกเข้า กับเศรษฐกิจการตลาดและความทันสมัยได้เปลี่ยนสภาพชุมชนไปเป็นสังคม หลังชาวนา (Post Peasant Society) เช่น การมีวิถีชีวิตที่ผสมผสานระหว่างความเป็นเมือง กับชนบท การมีอัตลักษณ์ที่หลากหลาย โดยชุมชนมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบ และบทบาทความหมายของฮีตสิบสองให้ตอบสนองต่อเงื่อนไขทางเศรษฐกิจสังคมที่ เปลี่ยนแปลงไป

ในงานศึกษาที่ผู้วิจัยนิยามว่า “สังคมชาวนาร่วมสมัย” (contemporary peasant society) หมายถึงสังคมเกษตรซึ่งพื้นฐานในอดีตเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ แต่ภายใต้ เงื่อนไขการพัฒนาที่เปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม ส่งผลให้ชาวนา

ในปัจจุบันไม่ได้ทำการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก หรือไม่ได้ทำการเกษตรแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังคงมีความผูกพันต่อผืนดินและที่นาเพราะถือเป็นทรัพยากรพื้นฐานและเป็นอัตลักษณ์สำคัญ ขณะที่ความต้องการอุดหนุนของชาวนาทำให้พวกเขาประกอบอาชีพที่หลากหลายมากขึ้น โดยทำหน้าที่เป็นทั้งผู้ผลิต ผู้ให้บริการ และผู้บริโภคในเวลาเดียวกัน สังคมชาวนาในปัจจุบันจึงไม่ใช่เพียงชาวนา เกษตรกร หรือชาวนชนบท แต่มีหลากหลายสถานะ อันเป็นผลจากการปรับตัวอย่างยืดหยุ่นเพื่อให้ตนเองมีคุณภาพชีวิตที่ดีและเพื่อสร้างความมั่นคงในชีวิตตามบริบทเงื่อนไขที่แปรเปลี่ยน

ส่วนคำว่า “ชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท” (rurban) ผู้วิจัยนำมาใช้ในความหมายถึงชุมชนที่อยู่ติดกับเมืองและอยู่ในเขตเทศบาลเมือง โดยมีวิถีชีวิตในแบบหมู่บ้านชนบท ผสมกับชุมชนแบบเมืองขนาดเล็ก ประชากรดั้งเดิมยังคงเลี้ยงชีพด้วยเกษตรกรรมเป็นหลัก ควบคู่ไปกับการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม มีระเบียบสังคมที่สอดคล้องกับลักษณะชุมชนแบบหมู่บ้าน มีการตั้งบ้านเรือนตามประเพณีนิยม รวมทั้งมีการกระจายตัวเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนจากในเมือง มีการพัฒนาถนนหนทาง ตึกอาคาร ร้านค้า ร้านบริการ และสิ่งอำนวยความสะดวกแบบเมือง และมีวิถีชีวิตแบบเมือง

วิธีดำเนินการวิจัย

งานศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้วิธีวิทยาทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา และประวัติศาสตร์ ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ การวิจัยเอกสาร (document research) และการวิจัยภาคสนาม (field research) การเก็บรวบรวมข้อมูลใช้เครื่องมือหลายรูปแบบผสมผสานกัน ได้แก่ การสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม (participation and non-participation observation) การศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่า (oral history) ความทรงจำของบุคคล (personal memory) ภาพถ่ายตามบ้าน (photographic methods) และกลุ่มสนทนา (focus group) พื้นที่ที่ใช้ศึกษาคือชุมชนบ้านศรีโคกออก ตั้งอยู่ที่หมู่ 4 ตำบลเมืองศรีโค อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี การสำรวจและเก็บข้อมูลใช้วิธีเดินทางไป-กลับเป็นระยะต่อเนื่องตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน 2560 ถึงเดือนธันวาคม 2562 ข้อมูลที่ปรากฏในบทความมาจากการสัมภาษณ์ผู้นำทาง การปกครอง ผู้นำทางวัฒนธรรม ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้สูงอายุ และสมาชิกชุมชนทั่วไป รวมทั้งสิ้นราว 21 คน

ผลการวิจัย

ผลการศึกษาแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานกับการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจสังคมของชุมชน และการปรับเปลี่ยนรูปแบบและบทบาทความหมายของบุญประเพณีฮีตสิบสอง ดังนี้

1. จาก ‘ข้าวหัวจ็อก’ ถึง ‘เห็ดละไมภ’: การเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจและสังคม

บ้านศรีโคกออกมีเนื้อที่ 2,272 ไร่ ประชากร 772 ครัวเรือน (รวมหอพัก) จำนวน 924 คน³ ข้อมูลประมาณการของผู้นำชุมชนระบุว่า ปัจจุบันชาวบ้านมีรายได้เฉลี่ยต่อคนราว 50,000–100,000 บาทต่อปี ส่วนการสำรวจข้อมูล จปฐ.ปี 2562 พบว่าชาวบ้านมีรายได้เฉลี่ยต่อคน 43,569 บาทต่อปี (สูงกว่าเกณฑ์ จปฐ.ที่กำหนดไว้ 38,000 บาทต่อคนต่อปี) ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา เลี้ยงสัตว์และเพาะปลูกพืชอื่น ๆ ตามฤดูกาล เช่น ข้าวโพดหวาน กระหล่ำปลี ถั่วฝักยาว ถั่วเขียว งา และพืชผักสวนครัวอื่น ๆ พื้นที่ที่ใช้ทำเกษตรมีจำนวน 1,800 ไร่ กว่าร้อยละ 80 ใช้ทำนาปีละหนึ่งครั้ง โดยครัวเรือนที่ประกอบอาชีพทำนามี 125 ครัวเรือน พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกส่วนใหญ่เป็น กข 15 และข้าวดอกมะลิ 105 โดยใช้น้ำจากลำห้วยตองแวดซึ่งเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติและมีน้ำตลอดทั้งปี เป็นนาขนาดเล็กถึงขนาดกลางตั้งแต่ 1–50 ไร่ โดยมีประมาณ 20 รายที่เช่านาเพิ่มในพื้นที่นอกหมู่บ้าน เช่น อำเภอดงหลวงและอำเภอนาเยีย จังหวัดอุบลราชธานี และอำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ เนื่องจากพื้นที่ในหมู่บ้านมีจำกัด การทำนาส่วนใหญ่ใช้แรงงานภายในครัวเรือนและเครือญาติ ยกเว้นการเก็บเกี่ยวที่จะว่าจ้างรถเกี่ยวข้าว ชาวที่ปลูกได้ประมาณร้อยละ 40 ชาวบ้านจะเก็บไว้บริโภคเอง เหลือจากที่พอกินจึงขายให้โรงสี รวมทั้งครัวเรือนส่วนใหญ่มักประกอบอาชีพอื่นควบคู่กันไป เช่น เปิดหอพัก บ้านเช่า ร้านค้าร้านบริการ อาทิ ร้านชำ ร้านซักรีด ร้านเสริมสวย ร้านซ่อมจักรยานยนต์ บ้างเป็นช่างและรับเหมาก่อสร้าง ค้าขายในตลาด รับจ้างในโรงงาน เป็นข้าราชการ พนักงาน และลูกจ้างในมหาวิทยาลัย อุบลราชธานี เช่น แม่บ้าน พนักงานรักษาความปลอดภัย เป็นต้น (ทศพล ไกรพันธุ์ ผู้ใหญ่บ้านศรีโคกออก, ผู้ให้สัมภาษณ์, 26 พฤศจิกายน 2560; นางสมคิด จตุราเพศ,

³ อย่างไรก็ตาม บ้านศรีโคกออกมีประชากรแฝงเป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นนักศึกษาและผู้ประกอบการจากพื้นที่อื่น โดยข้อมูลของอำเภวารินชำราบระบุว่า ปัจจุบันตำบลเมืองศรีไคมีราษฎรเพียง 6,200 คน แต่ในความเป็นจริงน่าจะมีประชากรอาศัยอยู่ในพื้นที่ทั้งตำบลราว 30,000 คน (อุทัย เกษมทาง นายกเทศมนตรีเมืองศรีไค, ผู้ให้สัมภาษณ์, 19 กุมภาพันธ์ 2562)

ผู้ให้สัมภาษณ์, 19 กุมภาพันธ์ 2562)

บ้านศรีโคกเกิดจากการโยกย้ายเข้ามาหลายระลอกของชาวบ้านจากฝั่งเมือง แถบอำเภอเมือง อำเภอวารินชำราบ และอำเภอเหล่าเสือโก้ก จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อประมาณไม่ต่ำกว่า 150 ปีมาแล้ว หรือราวตั้งแต่ทศวรรษ 2410 สันนิษฐานว่า บรรพบุรุษบางส่วนอพยพมาจากเวียงจันทน์และบางส่วนมีเชื้อสายกุลา สาเหตุที่อพยพ มาอยู่บ้านศรีโคกเพราะที่ดินเดิมแห้งแล้ง จึงพากันมาถากถางจับจองที่ดินทำกินที่นี่ เพราะมีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์มากกว่า โดยสมัยนั้นที่ดินยังเป็นของสาธารณะ ไม่มีใคร ถือกรรมสิทธิ์ ที่มาของชื่อบ้านศรีโคกมีเรื่องเล่าว่า เกิดจากชาวบ้านที่มาตั้งถิ่นฐานได้ เดินทางกลับไปเยี่ยมเยือนเครือญาติที่บ้านเดิมและบอกกล่าวถึงความเป็นอยู่ที่นั่นว่า “ลิโคไหน” หรือคืออยู่ (คำว่า โค แปลว่า ตี) ภายหลังจึงเพี้ยนมาเป็น “ศรีโค” บ้างว่าแต่เดิมที่บริเวณนี้มีหัวสิงค์หรือต้นตะเคียนขึ้นอยู่มากจึงตั้งชื่อว่าหมู่บ้านสิงโค ต่อมาในปี พ.ศ.2463 พระอาจารย์สุธีร์ คันทโชโต อดีตเจ้าอาวาสองค์ที่สองของวัด ศรีโควรารามซึ่งเป็นวัดประจำชุมชนได้เปลี่ยนชื่อหมู่บ้านเป็น “บ้านศรีโค” เพื่อสื่อถึง ความเป็นสิริมงคล

แต่เดิมบ้านศรีโคกอยู่รวมกับบ้านศรีโคตก ขึ้นกับตำบลคูเมือง ต่อมาในปี พ.ศ.2532 มีการยกฐานะเป็นตำบลเมืองศรีโค จึงได้แยกบ้านศรีโคกออกเป็น 2 หมู่บ้าน คือ บ้านศรีโคกอกและบ้านศรีโคตก โดยพื้นที่ส่วนใหญ่ของทั้งสองหมู่บ้านถูกตัดแบ่ง ด้วยทางหลวงแผ่นดินสายโชคชัย-เดชอุดม ก่อนหน้าทศวรรษ 2530 บ้านศรีโคกอก ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงทีละน้อยเนื่องจากยังอยู่ห่างไกลจากการพัฒนาของรัฐ แต่หลัง การเกิดขึ้นของสถาบันการศึกษาและโรงงานอุตสาหกรรมในพื้นที่ ทำให้ชุมชน เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วแบบพลิกฝ่ามือ ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การทำมาหากิน และความเจริญทันสมัยที่เข้ามายังหมู่บ้าน

ยุคที่ 1 เกษียนเทียมวัวและเศรษฐกิจแบบยังชีพ (ทศวรรษ 2470-ทศวรรษ 2490)

ในยุคนี้การเดินทางสัญจรระหว่างหมู่บ้านและพื้นที่ภายนอกยังยากลำบาก ชาวบ้านอาศัยการเดินทางเท้าและเกวียนเทียมวัวควาย ข้าวปลาอาหารยังอุดมสมบูรณ์ หากินได้ง่าย ชาวบ้านเพาะปลูกแบบยังชีพ พออยู่พอกิน ยังไม่มีการซื้อหาสิ่งของและการว่าจ้างแรงงาน อาศัยการแลกเปลี่ยนข้าวปลาอาหารและการเอามือเอาแรง เงินไม่ใช่สิ่งจำเป็น จึงยังแทบไม่มีใครออกไปรับจ้างทำงาน มีเพียงบางปีที่ข้าวยาก หมดแพง ชาวบ้านต้องดิ้นรนหาอาหารตามธรรมชาติมาแลกข้าวกิน ดังในปีที่ เกิดภัยแล้งอย่างหนักทำให้แม้แต่ ‘ข้าวจ๊อก’ หรือข้าวเหนียวหักก็ยังมีราคาแพง

จนชาวบ้านไม่สามารถซื้อหามากินได้ ต้องไปเก็บหาของป่ามาแลกข้าวกิน

...แต่ก่อนหากินง่าย ไม่มีออกไปรับจ้าง มีแต่ปลูกกินเอง ไม่ได้ขาย ข้าวหมื่นละเจ็ดร้อย ส่วนใหญ่จะแลกกันกิน ตลาดที่นี่ไม่มี ตลาดวารินก็มีอยู่ แต่ไม่ค่อยมีของไปขายที่ตลาด มีอยู่ปิ่นที่ลำบาก ข้าวหัวจ็อก กิโลละสามบาท ข้าวหัวแดงเขาห่อกระดาศ เอาข้าวใส่ถุงแล้วมัดเขาเอ็น ‘หัวจ็อก’ เป็นข้าวเหนียวธรรมดาแต่เป็นข้าวหักครึ่ง กิโลสามบาท ต้องไปหาเหย้าซั่มดแดง ไปแลกข้าวเขามากิน

(คำกอง ที่คำเกศ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 6 มีนาคม 2561)

ยุคที่ 2 การส่งเสริมพืชพาณิชย์และการบุกเบิกที่ทางที่กันทรลักษณ์ (ทศวรรษ 2500-2510)

เมื่อรัฐบาลเน้นการผลิตเพื่อส่งออกตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) ชาวบ้านจึงหันมาปลูกพืชไร่กันมาก แต่เนื่องจากที่ดินบริเวณนี้มีจำกัด จึงพากันไปบุกเบิกจับจองที่ดินบริเวณอำเภอกันทรลักษณ์ จังหวัดศรีสะเกษ ระย่นั้นนิยมทำไร่พักทองและไร่ข้าวโพด เนื่องจากมีราคาดี “ดินยังเป็นดินใหม่ ปลูกอะไรก็ได้กิน เอาแค่เม็ดพริกไปโยนทิ้งอก ไปปลูกข้าวโพดโลละ 70-80 สตางค์... คนบ้านศรีโคไปเยอะ ครึ่งหมู่บ้านจะได้ บางคนก็ได้อยู่สิบสามสิบไร่ ไปถางป่า ที่อยู่ก็ยังมี มีแค่กระท่อม เขาไปทำกันไม่นาน สามสี่เดือนก็มาบ้าน สมัยก่อนมันยังไม่มีรถไถ” (สิงห์ สายล้อย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มีนาคม 2561) โดยเหตุนี้ ชาวบ้านศรีโคจำนวนไม่น้อยจึงร่ำรวยจากการทำไร่ที่นี่ ทุกวันนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่ขายที่ดินที่กันทรลักษณ์ไปแล้ว ส่วนหนึ่งนำมาซื้อที่นาที่อำเภовารินชำราบ บ้างนำมาลงทุนเปิดร้านค้า ร้านบริการ หอพัก และบ้านเช่า และบางส่วนยังคงมีไร่นาอยู่ที่นั่น โดยเปลี่ยนมาปลูกยางพารา มันสำปะหลัง ทุเรียน บ้างทำนาและปลูกพืชไร่สวนผสม

ยุคที่ 3 การก่อสร้างถนนและการออกไปทำงานต่างถิ่น (ทศวรรษ 2510-2520)

ในปี พ.ศ.2513-2515 มีการตัดถนนลาดยางสายวารินชำราบ-เดชอุดม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของถนนสาย 24 โชคชัย-เดชอุดม เชื่อมต่อจังหวัดอุบลราชธานีกับหลายจังหวัดในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การเข้ามาของถนนส่งผลให้วิถีชีวิตชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปเป็นการพึ่งพาเงินและสินค้าจากภายนอกมากขึ้น การทำมาหากินพอยังชีพในแบบดั้งเดิมจึงไม่เพียงพออีกต่อไป ชาวบ้านจึงเริ่มออกไปทำงานรับจ้างแบกหามและขายของในอำเภовารินชำราบ “แต่ก่อนทำนาเป็นหลัก แต่ก่อนวิถีชีวิตของคนที่นี่อยู่ดี คนรวย

ก็รวย รวยจากทำนาและรวยมาแต่ก่อน แต่ตอนนี้ไม่ใช่แล้ว เปลี่ยนไปมาก เพราะทำนาไม่พอกิน ต้องไปรับจ้างแบกปูน ได้ต้นละสองบาท และไปรับจ้างขายของอยู่ตลาดวารินฯ” (สว่าง, ผู้ให้สัมภาษณ์, 27 มกราคม 2561) ชาวบ้านส่วนหนึ่งยังออกไปทำงานรับจ้างตามโรงงาน ร้านค้า และปั่นสามล้อในกรุงเทพฯ และจังหวัดนนทบุรี บ้างไปรับจ้างตัดอ้อย ตัดมัน ถางป่า ตัดไม้ในจังหวัดชลบุรี ยะลา และมีบางส่วนไปเป็นแรงงานรับจ้างที่มาเลเซีย

ยุคที่ 4 การเข้ามาของไฟฟ้าและการไปทำงานตะวันออกกลาง (ทศวรรษ 2520-2530)

ในช่วงเวลานี้การพัฒนาสาธารณูปโภคทั้งไฟฟ้าและถนนหนทางช่วยให้วิถีชีวิตของชาวบ้านมีความสะดวกสบายและหมู่บ้านได้รับการพัฒนาให้เจริญทันสมัยมากขึ้น ส่งผลให้ความต้องการบริโภคสิ่งของฟุ่มเฟือยมีมากขึ้นตามไปด้วย เช่น มอเตอร์ไซด์ จักรยาน แฝ่นเสียง วิทยุทรานซิสเตอร์ “มอเตอร์ไซด์สมัยนั้นคันละ 30,000 บาท ร้านขายส่วนใหญ่อยู่ในเมือง มีไม่กี่ร้าน คนที่มีมอเตอร์ไซด์เป็นคนมีฐานะ แต่ก่อนคนบ้านศรีโคมิไม่กิน 10 หลัง ส่วนมากซื้อเงินสด ถ้าผ่อนก็เป็นงวดปี ไม่ใช่วงวดเดือนอย่างเดี๋ยวนี้” (สุตใจ สิทธิรงค์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 เมษายน 2561) ความต้องการบริโภคสิ่งของฟุ่มเฟือยมีมากขึ้น ความต้องการใช้เงินที่มากขึ้น ตลอดจนการเปิดรับข้อมูลข่าวสารจากภายนอก ทำให้หนุ่มสาวบางรายออกไปเป็นแรงงานรับจ้างในตะวันออกกลาง เช่น ซาอุดีอาระเบีย ขณะที่อีกส่วนไปทำงานในกรุงเทพฯ เช่น รับจ้างก่อสร้าง เป็นยาม รปภ. ทำงานโรงงาน และลูกจ้างอยู่ซ่อมรถ เป็นต้น โดยหลายคนได้นำความรู้กลับมาประกอบอาชีพอิสระที่หมู่บ้านในเวลาต่อมา

ยุคที่ 5 การเกิดโรงงานและมหาวิทยาลัย (ทศวรรษ 2530 ถึงปัจจุบัน)

ในปี 2529 มีการก่อสร้างโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ใกล้กับหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงพากันไปทำงานเป็นจำนวนมาก รวมทั้งชาวบ้านบางรายได้ขายที่ดินแก่โรงงานแล้วไปซื้อที่แห่งใหม่ในแถบอำเภอเดชอุดมและอำเภอนาเยีย โดยทำนาและปลูกยางพารา จากนั้นในปี 2531 มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ได้เปิดการเรียนการสอนครั้งแรก ชาวบ้านจำนวนมากจึงไปทำงานเป็นคณงานก่อสร้าง แม่บ้าน พนักงานรักษาความปลอดภัย บ้างเป็นพนักงานมหาวิทยาลัย ควบคู่กับการทำนาทำไร่และค้าขาย ประสพการณ์การเป็นคณงานก่อสร้างทำให้หลายคนได้วิชาความรู้มาประกอบอิสระในภายหลัง เช่น เป็นนายช่างและรับเหมาก่อสร้าง การเกิดขึ้นของมหาวิทยาลัยก่อให้เกิดการกว้านซื้อที่ดินของนายทุนนอกพื้นที่เพื่อนำไปก่อสร้างหอพัก บ้านเช่า

อะพาร์ตเมนต์⁴ ร้านค้า ร้านบริการ และกิจการเกี่ยวเนื่องอีกมากมายเพื่อรองรับความต้องการของนักศึกษา เช่น ร้านอาหาร ร้านซักรีด ร้านทำผม ตู้ซ่อมรถ ร้านชำ เป็นต้น ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงขายที่ดินแล้วย้ายออกไปอยู่ที่อื่น

ภาพ 1 บางส่วนของสภาพชุมชนบ้านศรีโคโคอกในปัจจุบัน

ที่มา: ผู้เขียน, วันที่ 6 มกราคม 2562

...บ้านศรีโคโคอกเริ่มเปลี่ยนแปลงมากช่วงมหาวิทยาลัยมาตั้งนี้แหละ แต่ที่มาเปลี่ยนหนักคือช่วง 2536-2537 ที่ดินราคาสูงขึ้น สมัยก่อนตาซื้อ 10 กว่าไร่ แต่ 7-8 พัน พอมา 2531-2532 ขึ้นเป็นไร่ละแสนกว่าบาท พอ 2536-2537 ก็ขึ้นมาเรื่อย ๆ ๆ ๆ จน พ.ศ.2557-2558 เป็นไร่ละล้านสองล้าน เพิ่งมาหยุดนี้แหละ เพราะว่ามันเต็มแล้ว เหมือนกับน้ำไหลไปเต็มแล้ว

(สิงห์ สายลู้ย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 20 เมษายน 2561)

⁴ กิจการเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นของผู้ประกอบการซื้อสายเงินจากตัวเมืองอุบลฯ อำเภอวารินชำราบและอำเภอเขมราฐ อีกส่วนเป็นของข้าราชการจากในเมือง โดยประมาณว่ามีหอพักและบ้านเช่ารายร้อยละ 30-40 ที่เป็นของคนในชุมชน (สิงห์ สายลู้ย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 20 เมษายน 2561)

ความเปลี่ยนแปลงอย่างถาโถมนำมาซึ่งผลกระทบที่ชาวบ้านตั้งรับไม่ทัน ดังที่ผู้นำชุมชนเล่าถึงเหตุการณ์ที่นายทุนภายนอกใช้อิทธิพลและช่องว่างทางกฎหมายเข้ามาข่มขู่คุกคามชาวบ้าน ตลอดจนความเจริญทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนสภาพชุมชนและค่านิยมของคนในหมู่บ้านจนเปรียบเสมือน “เห็ดละเิบบ”⁵ ที่ผุดขึ้นอย่างรวดเร็ว⁵

...ตอนผมเป็นผู้ใหญ่ใหม่ ๆ พวกนายทุนก็มากว้านซื้อที่ดินแล้ว เขายังบอกผมเลยว่าจะอยู่ได้ครบเทอมมัย...คือชาวบ้านตอนนั้นเขาอยู่กันแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน เวลาจะขอที่ทำถนนก็ขอผู้ใหญ่บ้านแบบปากเปล่า เอาไม้ไปปัก ๆ แล้วก็เอาผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านไปเป็นพยานว่าแบ่งให้แล้ว ขยับให้แล้วฝั่งละ 1 เมตร แต่เขามาถึง เอาแผนที่เอาโฉนดมาวางเลย แล้วก็ทำตามรูปโฉนดเต็ม เราบอกว่าขอผู้ใหญ่บ้านแล้ว ให้ผู้ใหญ่เก่าไปยืนยัน เขาก็บอกว่าไม่มีหลักฐาน เอาทนายมา จะแจ้งความให้ผมติดคุก บอกว่าเราล้าที่ มีเรื่องกันจนจะตีจะต่อยกัน...เขาก็พูดกันว่าต่อไปเห็ดละเิบบมันจะเกิดในหมู่บ้าน แต่เห็ดนั้นจะกินไม่ได้ คือตึกต่าง ๆ หอพักจะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว จากที่เขามาประกอบกร ตอนนั้นชาวบ้านก็ขายที่แล้วย้ายไปอยู่ที่อื่นกันเยอะ ความเปลี่ยนแปลงมันเลยเกิดขึ้นแบบชาวบ้านตั้งรับไม่ทัน

(ดำรง นาคาเชื้อ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 18 เมษายน 2561)

2. การปรับเปลี่ยนรูปแบบและบทบาทความหมายของบุญประเพณี อีตลีสอง

หากย้อนกลับไปในช่วงราว 20-30 ปีที่แล้ว ก่อนที่บ้านศรีโคกออกจะเปลี่ยนสภาพไปเป็นชนบทกึ่งเมือง บุญประเพณีหลายอย่างในหมู่บ้านล้วนอ้างอิงผูกพันกับคติทางพุทธศาสนา เช่น การให้ทาน ความกตัญญู และการปัดเป่าเคราะห์ รวมถึงความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติ โดยเฉพาะความเชื่อที่เกี่ยวเนื่องกับการทำมาหากิน บุญประเพณีหลายอย่างจึงมีความเกี่ยวข้องกับข้าวหรือมีข้าวเป็นสิ่งยึดโยงความเชื่อความศรัทธาและผู้คนเข้าด้วยกัน อาทิ บุญคูณลานหรือบุญกุ่มข้าวเป็นการจัดพิธีเพื่อระลึกถึงคุณพระแม่โพสพในช่วงหลังการเก็บเกี่ยวข้าว ควบคู่ไป

⁵ การที่ชาวบ้านใช้คำเรียกว่า “เห็ดละเิบบ” ซึ่งพ้องเสียงกับ “เห็ดระโงก” เห็ดพิษบ้านใช้ทำอาหาร เพื่อเสียดสีการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของคนในชุมชนที่ให้ความสำคัญกับเงินและวัตถุมากขึ้น

กับการทำบุญและให้ทานแก่ผู้ยากไร้เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ครัวเรือน **บุญข้าวจี** เป็นการนำข้าวจีมาถวายพระสงฆ์ เพื่อเป็นพุทธบูชาโดยแฝงคติเรื่องการให้ทาน **บุญพะเหวด** จะมีการทำข้าวพันก้อนเป็นสัญลักษณ์แทนพระแม่โพสพที่นำมาบูชาพระมาลัยตามเรื่องเล่าในพุทธชาดก **บุญบั้งไฟ** เป็นการบูชาพญาแถนเพื่อขอฝนด้วยการจุดบั้งไฟ เพื่อให้มีน้ำอุดมสมบูรณ์เพียงพอต่อการเพาะปลูก **บุญข้าสະ** เป็นการทำบุญเพื่อขับไล่สิ่งอัปมงคลออกจากหมู่บ้าน ยุงฉางและเรือกสวนไร่นา **บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก** เป็นการนำข้าวห่อมาอุทิศทำบุญแก่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับ และวิญญานไร้ญาติโดยเชื่อว่าจะส่งผลต่อความกินดีอยู่ดีของลูกหลาน รวมทั้ง **บุญออกพรรษา** ซึ่งจะมีการทำห่อข้าวต้มและข้าวปั้นไปถวายพระสงฆ์แทนการต้อนรับพระพุทธเจ้าที่เสด็จลงจากสวรรค์ตามคติทางศาสนา

ข้อมูลข้างต้นสะท้อนได้อย่างดีว่า บทบาทความหมายของงานบุญในอดีตเป็นไปเพื่อตอบสนองความเชื่อความศรัทธาทางศาสนา ความเคารพต่อบรรพบุรุษและอำนาจศักดิ์สิทธิ์เพื่อความ สุขความเจริญ ความเป็นอยู่ที่ดีและเพื่อให้มีที่พึ่งทางใจ ตลอดจนเป็นกุศโลบายให้ผู้คนดำเนินชีวิตอย่างพอประมาณ รู้จักให้ทาน ตระหนักถึงคุณบรรพบุรุษ และเคารพนบถนอบต่อธรรมชาติ ทว่าเมื่อความเจริญทันสมัยและเศรษฐกิจสมัยใหม่ถาโถมเข้าสู่หมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่ รูปแบบการผลิตและวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชนส่งผลให้โครงสร้างบุญประเพณีในแบบดั้งเดิมไม่สามารถตอบสนองความจำเป็นต้องการและเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่ทำให้ฮีดประเพณีบางอย่างสูญหาย อาทิ บุญเข้ากรรม ประเพณีแห่ดอกไม้ (ในงานบุญสงกรานต์) บุญบั้งไฟ บุญข้าสະ และขวัญข้าว (เป็นกิจกรรมในบุญคูณลาน) อันเนื่องจากเงื่อนไขหลายประการ เช่น การเปลี่ยนสภาพไร่นาไปเป็นหอพักและบ้านเช่า การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตจากการใช้แรงงานคนมาเป็นเทคโนโลยี ส่งผลให้งานบุญประเพณีเกี่ยวกับข้าวสูญหายไป การปรับเปลี่ยนพื้นที่เพื่อการอยู่อาศัยไปเป็นพื้นที่เชิงพาณิชย์และการบริโภค รวมถึงการพัฒนาถนนหนทาง ทำให้วัดและชุมชนถูกรบกวด้วยเสียงและรถ ไม่เหลือพื้นที่สาธารณะที่เหมาะสมสำหรับจัดงานบุญ อีกทั้งการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและค่านิยมทางพุทธศาสนาทำให้พระในวัดมีจำนวนลดน้อยจนไม่สามารถจัดงานบุญบางอย่างได้ นอกจากนี้ การออกกฎหมายควบคุมของรัฐส่งผลให้บุญประเพณีบางอย่าง เช่น บุญบั้งไฟ ไม่สามารถกระทำได้สะดวกดังเดิม

อย่างไรก็ตาม แม้ฮีดบางอย่างจะสูญหายไปแล้ว ทว่าชาวบ้านยังคงรักษาฮีดส่วนใหญ่ได้เป็นอย่างดีโดยฮีดหลายอย่างมีการปรับเปลี่ยนทั้งในด้านรูปแบบและ

ความหมายที่แตกต่างไปจากโลกทัศน์แบบประเพณีดั้งเดิม จากการศึกษาพบว่า แบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ ได้แก่ การปรับเปลี่ยนจาก ‘บุญประเพณีทางศาสนา’ ไปเป็น ‘บุญสวัสดิการชุมชน’ การปรับเปลี่ยนจาก ‘บุญวัด’ ไปเป็น ‘บุญบ้าน’ และ การปรับเปลี่ยนจาก “บุญหมู่บ้าน” ไปเป็น “บุญเจ้าของหรือบุญส่วนตัว”

การปรับเปลี่ยนจาก ‘บุญประเพณีทางศาสนา’ ไปเป็น ‘บุญสวัสดิการชุมชน’

แม้ปัจจุบันความทันสมัยและวัฒนธรรมการบริโภคจะกลายเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของชาวบ้าน แต่การมีอยู่มีกินในระดับพื้นฐานยังคงเป็นสิ่งสำคัญ เพราะหมายถึงความมั่นคงและความอยู่รอดในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน สะท้อนได้ชัดเจนจากการปรับเปลี่ยนบุญคุณลานไปเป็นการบูชาข้าว และรูปแบบบุญสังฆทานที่เปลี่ยนแปลงไป

จาก “บุญคุณลาน” สู่ “การบูชาข้าว”

ตามประเพณีดั้งเดิมหลังการเก็บเกี่ยวข้าวในเดือนสอง ชาวบ้านจะร่วมกันจัดพิธีบูชาเพื่อรำลึกคุณและขอขมาต่อพระแม่โพสพ เรียกว่า บุญคุณลาน หรือบุญกุ่มข้าวหรือบ้างเรียกว่า กุ่มข้าวใหญ่ เป็นบุญที่ทำในช่วงเทศกาลมหาชาติ โดยจะนำข้าวเปลือกมากองรวมกันที่วัดจนกลายเป็นเจดีย์ข้าวเปลือกขนาดใหญ่ คนที่นำจำนวนมาก และได้ข้าวปริมาณมากก็จะยิ่งนำมาถวายมาก หลังจากนั้น พระสงฆ์จะสวดเจริญพุทธมนต์ แล้วแจกจ่ายข้าวให้แก่ครอบครัวยากจน การศึกษาพบว่า บุญกุ่มข้าวแบบดั้งเดิมสูญหายไปจากบ้านศรีโคตตั้งแต่เมื่อราว 20 ปีมาแล้ว สาเหตุเนื่องจากการเปลี่ยนมาใช้รถเกี่ยวข้าว เมื่อเกี่ยวเสร็จ ข้าวที่เหลือจากแบ่งไว้กินก็จะถูกบรรทุกไปขายให้กับโรงสีในทันที ทำให้ไม่มีข้าวเหลือเก็บในยุ้ง จะมีก็แต่เพียงข้าวเหนียวที่ชาวบ้านแต่ละครัวเรือนเก็บไว้แค่พอกินในรอบปี

...กุ่มข้าวใหญ่หายเพราะว่ารถเกี่ยวแล้วลิเอาไปส่งโรงสีเลยเอาไปขายเลย บ่ มีข้าวจะขึ้นมาคุณลาน คือข้าวมีแต่อยู่ในนา สมมติจะเกี่ยวข้าวมีออ้น รถก็มาท่า (คอย) แล้ว รถเกี่ยวก็มา รถชนก็มา เกี่ยวแล้วรถจะเจาก็เอาไปแต่โรงสี มีแต่ข้าวเหนียวก็เอามาทาน ใส่กระสอบไว้กิน บ่ได้มีหลายเหมือนสมัยแต่กี้ เกี่ยวแล้วก็ขนใส่เกวียนใส่ล้อใส่วัว แก่มา (ขมมา) เทใส่เล้าไว้ ค่อยตากกิน ตากิน เตียนนี้มัน บ่ มีประเพณีเก่าแก่มาแล้วก็กินไปเลย สมัยแต่กี้ผู้ใดมีข้าวหลายก็หาหมามาช่วยกันแกข้าวหาบข้าวมา

(สาคร ทองราษฎร์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2561)

นอกจากนั้น การขายที่ดินแก่นายทุนแล้วไปซื้อที่ดินแห่งใหม่ยังส่งผลให้ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างคนในชุมชนที่เคยถูกเชื่อมร้อยผ่านประเพณีลดน้อยลง เนื่องจากที่นาอยู่ไกลและกระจายกระจาย จึงไม่เอื้อต่อการจัดกิจกรรมร่วมกัน มีส่วนให้บุญคุณลานสูญหายไป “แต่ก่อนเคยทำนาอยู่ด้วยกัน พอไปทำนาที่อื่น วิถีชีวิตเปลี่ยน มีการสร้างหอพักขึ้น จากเดิมความสนิท เล่นด้วยกัน ไปทอดแหด้วยกัน สมัยก่อนลงแขก แต่ตอนนี้ไม่มีแล้ว สมัยก่อน ๆ แต่พ่อยังเด็ก คนรวบเขาได้ข้าวเยอะเขาจะทำกุ่มข้าวใหญ่ ฉลองข้าวก่อนขึ้นบ้าน แต่ตอนหลังไม่ทำแล้ว” (สว่าง, ผู้ให้สัมภาษณ์, 27 มกราคม 2561)

ในปี 2560 อาจารย์คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีได้มาจัดทำโครงการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมที่บ้านศรีโคกนอก โดยส่งเสริมให้มีการรื้อฟื้นประเพณีบุญกุ่มข้าว หลังเสร็จพิธีคณะกรรมการวัดจึงเสนอให้นำข้าวเหล่านี้นำมาให้ชาวบ้านที่ต้องการได้บูชาหรือซื้อ เป็นจุดเริ่มต้นของการฟื้นฟูบุญคุณลานขึ้นมาในรูปแบบใหม่ที่เรียกว่า “การบูชาข้าว” โดยชักชวนให้ครอบครัวที่พอมีกินนำข้าวสารใส่กระสอบมาบริจาคที่วัด แต่จะไม่มีมีการเทข้าวกองรวมกันและการสวดเจริญพุทธมนต์อย่างบุญคุณลาน คณะกรรมการวัดจะนำข้าวมาให้ครอบครัวที่มีข้าวไม่พอกินได้บูชาในราคาถูกลงกว่าท้องตลาดถึงร้อยละ 20-30 บาท เงินที่ได้จากการบูชาก็จะถวายให้วัดนำไปใช้ตามแต่ศรัทธา ซึ่งคณะกรรมการจะเฉลี่ยข้าวให้ผู้ที่ต้องการบูชาเท่า ๆ กัน อย่างยุติธรรม ผู้ที่บูชาจะเป็นคนในหรือนอกหมู่บ้านก็ได้ แต่โดยส่วนใหญ่จะเป็นคนในหมู่บ้าน แต่หากจำนวนข้าวมีจำกัดก็จะให้สิทธิคนในหมู่บ้านก่อน

ภาพ 2 การบูชาข้าวในปี 2562 มีชาวบ้านมาร่วมบูชามากถึง 16 ราย มากกว่าปีก่อนเกือบเท่าตัว เพราะข้าวในท้องตลาดมีราคาแพง

ที่มา: ผู้เขียน, วันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2562

ส่วนใหญ่ของผู้ที่บูชาข้าว คือ คนที่ไม่มีที่นาเพราะขายนาให้นายทุนไปหมดแล้ว หรือเคยทำนาแต่ล้มละลายไป บ้างมีที่นาลน้อยทำให้ปลูกข้าวไม่พอกิน หรือมีที่นาแต่ให้คนอื่นเช่าเป็นข้าว แต่ข้าวที่ได้ไม่พอกินตลอดทั้งปี ดังเช่น “แม่ใหญ่แดง” หนึ่งในครอบครัวที่มาบูชาข้าว แม้ครอบครัวจะมีฐานะค่อนข้างมั่นคง ลูกจบการศึกษาระดับปริญญาตรีและเป็นพนักงานมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี มีรถยนต์ขับ ทว่าสาเหตุที่มาบูชาข้าวเพราะที่นาส่วนใหญ่ของครอบครัวขายให้นายทุนไปหมดแล้ว เหลืออยู่เพียงหนึ่งแปลง ขนาดไม่กี่ไร่ โดยปล่อยเช่าและเก็บค่าเช่าเป็นข้าว แต่ข้าวที่ได้ไม่พอกินตลอดทั้งปี (แดง ภูการ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 24 ตุลาคม 2561) อย่างไรก็ตาม หากปีใดข้าวมีราคาแพง จำนวนข้าวที่คณะกรรมการได้รับบริจาคอาจลดลง เพราะชาวบ้านจะเก็บไว้กินเองและแบ่งไว้ขายมากขึ้น ดังเช่นในปี 2562 พบว่า มีข้าวที่ได้รับบริจาครวม 65 กระสอบ ลดลงจากปีที่แล้ว 20 กระสอบ เนื่องจากข้าวจ้าวมีราคาแพงขึ้น

จะเห็นได้ว่า “การบูชาข้าว” เปรียบเหมือนสวัสดิการเพื่อปากท้องของชาวบ้านมากกว่าที่จะเป็นพิธีกรรมและการให้ทานตามคติทางพุทธศาสนาอย่างบุญคุณลานในอดีต เป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทความหมายของบุญประเพณีฮีดลิบสองให้ตอบสนองต่อเงื่อนไขทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ตลอดจนตอกย้ำการรักษา

โครงสร้างความเป็นชุมชนที่ยังคงมีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ดังที่แกนนำชุมชนกล่าวว่าการบูชาข้าวเกิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือแบ่งปันผลผลิตระหว่างสมาชิกในชุมชนเป็นหลัก

...ก็ให้คนที่ไม่มีข้าวกินตลอดปี ขายถูก ๆ มันเป็นมิตรภาพให้กับชุมชน มีการเอื้อเพื่อเอื้ออารีต่อกัน คนที่ไม่มีไร่มีนาเขาก็จะไปซื้อข้าว ถ้าไปซื้อที่อื่นก็แพง บางคนทำนาอยู่แต่ไม่เยอะ สิ้นปีต้องซื้อข้าวก็มีซื้อจากตลาดจากร้านค้า เขาก็ได้มาซื้อจากตรงนี้ด้วย

(สมคิด จตุราเพศ, ผู้ให้สัมภาษณ์, 20 เมษายน 2561)

ภาพ 3 สิ่งของที่คณะกรรมการวัดนำมาจับสลากในงานบุญสังฆทานส่วนใหญ่เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคที่ใช้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน

ที่มา: ผู้เขียน, วันที่ 4 สิงหาคม 2562

ภาพ 4 บรรยากาศการจับสลากในงานบุญสังฆทานมีชาวบ้านมาต่อคิวกันเป็นจำนวนมาก

ที่มา: ผู้เขียน, วันที่ 4 สิงหาคม 2562

บุญสังฆทาน

ตามประเพณีแต่โบราณในช่วงระหว่างเช้าพรรษาชาวบ้านจะทำขนมหวานจากเผือกมันตามฤดูกาลและอาหารเท่าที่หาได้ตามธรรมชาติ เช่น จับกบ ปิ้งปลา พร้อมด้วยปัจจัยตามอัตภาพเล็ก ๆ น้อย ๆ มาถวายแด่พระสงฆ์ เรียกว่าบุญสังฆทาน หรือทานสำหรับพระสงฆ์ บุญสังฆทานสมัยก่อนจึงไม่ได้เน้นที่ปัจจัยหรือเงิน แตกต่างจากทุกวันนี้ ชาวบ้านจะหาซื้อวัตถุดิบมาทำอาหารและขนมถวายพระสงฆ์ รวมทั้งมุ่งเน้นการจัด “ต้นเงิน” มาถวายแก้วัด โดยแต่ละหมู่บ้านที่อยู่ในตำบลเดียวกันจะกำหนดวันจัดงานไม่ให้ชนกัน เพื่อให้สามารถผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปช่วยงานได้ โดยเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่แต่ละหมู่บ้านจะจัด “ต้นเงิน” ไปร่วมเพื่อแสดงน้ำใจตอบแทนซึ่งกันและกัน

บุญสังฆทานในปัจจุบันยังมีการเพิ่มเติมกิจกรรมบางอย่างเข้ามา ได้แก่ การจัดห่มจำนำสลาก (ราคาใบละ 20 บาท) ของรางวัลมีตั้งแต่เครื่องใช้ในครัวเรือน เครื่องใช้ในการประกอบอาชีพ ไปจนถึงเครื่องอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน ซึ่งรวบรวมมาจากสิ่งของที่ชาวบ้านทำบุญให้วัดผ่านงานบวช งานศพ และงานบุญต่าง ๆ อีกส่วนเป็นข้าวของที่ชาวบ้านนำมาร่วม “ลงบุญ” รวมทั้งระยะหลังคณะกรรมการวัดมี

การซื้อหาของรางวัลที่ใหญ่ขึ้นมาให้จับสลาก เช่น ที่นอน หมอน ผ้าห่ม พัดลม หม้อหุงข้าว กระติกน้ำร้อน ฯลฯ เพื่อเป็นแรงจูงใจให้คนอยากมาร่วมงานมากขึ้น ชาวบ้านเล่าว่า สลากเซียมซีเป็นรูปแบบที่เฟื่องท่ากันเมื่อราวสิบปีมานี้ โดยประยุกต์มาจากสลากทำนายในงานบุญผะเหวด เนื่องจากเห็นว่าข้าวของเครื่องใช้ที่วัดได้รับถวายจากญาติโยมมีจำนวนมากเกินกว่าที่พระสงฆ์ใช้ประโยชน์ สลากจึงถูกนำมาเป็นเครื่องมือในการระดมทุนเข้าวัด โดยเฉพาะในช่วงที่มีการก่อสร้างหรือบูรณะศาสนสถาน และศาสนวัตถุ รูปแบบบุญสังฆทานที่เปลี่ยนแปลงไปสะท้อนให้เห็นการใช้สติปัญญาเป็นกุศโลบายในการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน การระดมทุน และการกระจายทรัพยากรโดยนำผลผลิตส่วนเกินมาแลกเปลี่ยนแบ่งปันในชุมชน

การปรับเปลี่ยนจาก ‘บุญวัด’ ไปเป็น ‘บุญบ้าน’

การศึกษาพบว่า ชุมชนมีการเคลื่อนย้ายบทบาทความสำคัญของงานบุญจากพิธีกรรมที่มีความหมายซับซ้อนและห่างไกลจากชีวิตประจำวัน มาเป็นกิจกรรมที่ตอบสนองต่อวิถีชีวิตสมัยใหม่และความต้องการพัฒนาวัดและหมู่บ้าน ดังเช่น บุญผะเหวด และ บุญสงกรานต์

บุญผะเหวด

บุญผะเหวดหรือบุญมหาชาติ เป็นประเพณีเพื่อให้คนได้ระลึกนึกถึงการบำเพ็ญบุญบารมีอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งที่เกิดในชาติภพพระเวสสันดรชาดก ถือเป็นงานบุญที่สำคัญที่สุดงานหนึ่งของชุมชนอีสาน พิธีกรรมส่วนใหญ่เป็นกิจกรรมที่ทำในวัดและมีพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้นำพิธี นับตั้งแต่การอัญเชิญผะเหวดและการแห่ผะเหวดเข้าเมือง การเทศน์มาลัยหมื่นมาลัยแสน การแห่ข้าวพันก้อน และการเทศน์คาถาพัน ปัจจุบันพิธีกรรมเหล่านี้มักมีชาวบ้านเข้าร่วมค่อนข้างน้อย ต่างจากแห่กัณฑ์หลอนที่ชาวบ้านทุกเพศทุกวัยต่างให้ความสำคัญและกระตือรือร้นเข้ามามีส่วนร่วมอย่างมาก⁶ จากที่ในอดีตแห่กัณฑ์หลอนเป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งของงานบุญผะเหวดที่ชาวบ้านไม่ได้ให้ความสำคัญอย่างโดดเด่น แต่ละหมู่บ้านจะจัดขบวนแห่เล็ก ๆ มาถวายกันเองไม่กี่พันบาท ไม่ได้เน้นปัจจัยจำนวนมาก ขบวนแห่สมัยก่อนมีเพียงกลองสองและฉิ่งตีกันพอประมาณ หากแต่ในช่วงราว 10 ปีมานี้ แห่กัณฑ์หลอนกลายเป็น

⁶ กัณฑ์หลอน คือ กัณฑ์เทศน์พิเศษนอกเหนือจากกัณฑ์เทศน์ใน “บุญผะเหวด” ซึ่งมีเพียงสิบสามกัณฑ์ แต่เป็นกัณฑ์เทศน์ที่ชาวบ้านแต่ละคุ้มร่วมกันจัดขึ้นในวันที่มีการเทศน์คาถาพัน โดยผู้มีศรัทธาจะตั้งกัณฑ์หลอนไว้ที่บ้านของตนแล้วบอกกล่าวญาติพี่น้องที่มีบ้านเรือนอยู่ในคุ้มนั้น ๆ จากนั้นร่วมกันแห่ปัจจัยมาถวายที่วัดในวันที่มีการเทศน์ผะเหวด (Ministry of Culture, 2016)

กิจกรรมที่ชาวบ้านลงทุนลงแรงมากที่สุดทั้งในด้านปัจจัย (เงิน) และร่างกาย โดยเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่แต่ละหมู่บ้านและหน่วยงานในท้องถิ่นโดยรอบจะจัด “ต้นเงิน” มาสมทบ

...แห่งกันท์หลอนสมัยก่อนเอาแต่แข่งกับกลองตีออกมาเฉย ๆ มีฉิ่งน้อย ๆ เดินกันเอื่อย ๆ แต่เดี๋ยวนี้ครึกครื้น เพราะว่ามีกลองยาว สมัยนี้คนที่มาร่วมแห่ยังเยอะกว่าสมัยก่อน เพราะเดี๋ยวนี้มีกลองยาวเข้ามา ทำให้คนมามากขึ้น เพราะคนชอบรำ ชอบสนุกสนานกัน แห่งกันท์หลอนบุญพะเหวดสมัยก่อนถ้าได้เงินเป็นพันบาทดีที่สุดเลย ทุกวันนี้บุญพะเหวดได้เป็นแสนโน่น มันมีแต่ใบร้อย ใบยี่สิบ ใบห้าสิบ ใบยี่สิบเยอะ สมัยก่อนได้สามสี่พันนี้เยอะแล้ว มันมีแต่เหรียญบาท เหรียญห้าสิบสตางค์

(สาคร ทองราษฎร์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2561)

การย้ายความสำคัญจากพิธีกรรมทางศาสนามาอยู่ที่กิจกรรมของชาวบ้าน เนื่องจากเพราะกิจกรรมเหล่านี้สร้างให้เกิดพื้นที่พบปะสังสรรค์ในหมู่เครือญาติพี่น้อง ช่วยเติมเต็มโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนที่ขาดพร่องไปในปัจจุบัน ดังที่ปราชญ์ชาวบ้านท่านหนึ่งกล่าวว่า ทุกวันนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่โดยเฉพาะคนหนุ่มสาวให้ความสำคัญกับ ‘บุญบ้าน’ หรือการรวมตัวกันมาร่วมงานบุญที่บ้าน มากกว่าที่จะให้ความสนใจ ‘บุญวัด’ ซึ่งเป็นเรื่องของการฟังพระเทศน์หรือสวดมนต์ เพราะบุญบ้านมีความสนุกสนานและเป็นโอกาสให้พี่น้องมาพบเจอสังสรรค์ดื่มกินร่วมกัน

ภาพ 5 ขบวนแห่กัณฑ์หลอนบุญผะเหวดกำลังเวียนรอบศาลาวัดศรีโคฯ หลังใหม่ซึ่งอยู่ระหว่างก่อสร้าง

ที่มา: ผู้เขียน วันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2562

...พวกคนหนุ่มคนน้อย ‘เขาเอาบุญบ้าน เขาไม่เอาบุญวัด’ ทำไมถึงเอาบุญบ้านเพราะบ้านมันเยอะ มันพากันกินเหล้า ถือโอกาสบุญบ้านนั้นมาหากัน พี่น้องมาหากัน เอาเหล้ามากินกัน เลยทำให้ในศาลาไม่มีใครไปนั่ง บุญวัดคือไปพึ่งเทศน์ บุญบ้านพี่น้องมาหากัน เอาเหล้ามาแบ่งกันกิน

(หนูกาล แก้วสิงห์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 4 พฤษภาคม 2561)

นอกจากนั้น ตามวิถีปฏิบัติดั้งเดิมชาวบ้านจะจัดบุญผะเหวดกันในเดือนสี่เท่านั้น แต่ในปัจจุบันมีการยืดระยะเวลาการจัดงานออกไปเป็นระหว่างเดือน 2 เรื่อยไปจนถึงเดือน 4 เนื่องจากวัดหลายแห่งมีพระสงฆ์จำพรรษาน้อย ทำให้ต้องนิมนต์พระสงฆ์จากวัดหลายแห่งกว่าแต่เดิม รวมทั้งในวันธรรมดาชาวบ้านต่างมีการะในการทำมาหากิน จึงเป็นข้อตกลงร่วมกันของชาวบ้านในตำบลเมืองศรีโคฯ แต่ละหมู่บ้านจะไม่จัดงานบุญผะเหวดตรงกันและจะจัดเฉพาะในวันหยุดเสาร์อาทิตย์ การบริหารจัดการเช่นนี้เพื่อให้แต่ละชุมชนสามารถจัดขบวนแห่กัณฑ์หลอนไปช่วยเหลือตอบแทนน้ำใจซึ่งกันและกันได้อย่างเสมอภาคและไม่ขาดตกบกพร่อง

แต่กัณฑ์หลอนในปัจจุบันจึงไม่ใช่เพียงการแสดงความศรัทธาต่อพุทธศาสนา หากยังเป็นพื้นที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนที่อยู่โดยรอบ และเป็นช่องทางสำคัญในการระดมปัจจัยเพื่อนำไปปรับปรุงพัฒนาวัดซึ่งมีความหมายเท่ากับการพัฒนาหมู่บ้าน ดังจะพบว่าในปี 2562 มีชาวบ้านแห่กัณฑ์หลอนมาร่วมที่บ้านศรีโคกออกหลายสิบคณะ ทั้งจากแต่ละคุ้มบ้าน หมู่บ้านอื่น ๆ ที่อยู่ในตำบลเดียวกัน และหน่วยงานในพื้นที่ เช่น เทศบาล อำเภอ โรงเรียน โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพ กศน. มหาวิทยาลัย ผู้ประกอบการเอกชน สามารถรวบรวมปัจจัยได้มากถึงสองแสนบาท ส่วนหนึ่งนำไปใช้ในการก่อสร้างศาลาวัด อีกส่วนทางวัดรวบรวมไว้สนับสนุนการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับชุมชน เช่น โรงเรียน โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพ กลุ่มออมทรัพย์ และกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน

บุญสงกรานต์

ในอดีตระยะเวลาการจัดงานบุญสงกรานต์ของหมู่บ้านอาจกินเวลายาวนานตลอดเดือนห้า โดยในวันแรกจะมีการลงพระแห่ดอกลีลาวดี การทอดผ้าป่าและงานบวชตามแต่ศรัทธา และสิ้นสุดลงที่วันเนาซึ่งเป็นวันที่จะมีการทำบุญใส่บาตร การทำพิธีชักกอนิจจาหรือการทำบุญให้กับผู้ล่วงลับ การรดน้ำพระสงฆ์และผู้เฒ่าผู้แก่ และการก่อเจดีย์ทราย ซึ่งในอดีตเจ้าอาวาสจะเป็นผู้กำหนดวันเนา โดยอาจเป็นห้าวันเจ็ดวัน หรือเก้าวันหลังจากวันที่ 15 ของเดือน แต่ด้วยสภาพวิถีชีวิตในปัจจุบันที่ต่างคนต่างมีภาระและต้องหาเลี้ยงปากท้อง บุญสงกรานต์ในทุกวันนี้จึงปรับลดระยะเวลาลงเหลือเพียง 3 วัน โดยเริ่มต้นวันที่ 12 ของเดือนเมษายน รวมทั้งการกำหนดวันเนาไม่ได้เคร่งครัดเหมือนดังแต่ก่อน บางปีอาจมีการสลับสับเปลี่ยนกิจกรรมไปบ้างตามความสะดวกและเงื่อนไขที่เกี่ยวข้อง ดังเช่นในปี 2561 ชุมชนจัดให้วันเนากับการสงฆ์น้ำพระอยู่คนละวันกัน เนื่องจากในปีนี้มีพิธีเชิญนายอำเภอรวันชัยมาเยือนเป็นประธานการประกวดเจดีย์ทราย

ปัจจุบันชาวบ้านให้ความสำคัญกับการทอดผ้าป่าและการก่อเจดีย์ทรายค่อนข้างมาก เพราะเป็นกิจกรรมที่สามารถดึงดูดสมาชิกทุกรุ่นทุกวัยได้เป็นอย่างดี มีการเชิญตัวแทนจากหน่วยงานในท้องถิ่น เช่น โรงเรียน มหาวิทยาลัย เทศบาลมาร่วมงาน และหากปีใดมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เช่น นายอำเภอ มาเป็นประธานเปิดงานรูปแบบกิจกรรมก็จะเป็นทางการขึ้นและจัดเป็นงานใหญ่กว่าปกติ แต่หากนายอำเภอไม่ได้มาร่วมงาน ชาวบ้านมักเชิญนายกเทศมนตรีซึ่งเป็นคนในชุมชนมาเป็นประธานเปิดงานแทน นอกจากนั้นบุญสงกรานต์ยังเป็นโอกาสอันดีที่ลูกหลานซึ่งไปทำงานต่างถิ่นจะกลับมาเยี่ยมบ้านและนำผ้าป่ามาทอดถวาย แต่ละปีจึงมีคณะผ้าป่าเป็นจำนวน

ไม่น้อย ดังเช่นในปี 2561 มีคณะผ้าป่ามากถึง 14-15 คณะ ชาวบ้านสามารถรวบรวมปัจจัยได้ราว 800,000 บาท ซึ่งเป็นจำนวนเงินที่มากที่สุดในรอบปี ปัจจัยส่วนหนึ่งทางวัดได้มอบเป็นทุนการศึกษาเด็กและเป็นค่าจ้างครูแก่โรงเรียนชุมชนบ้านศรีโค ซึ่งเป็นสถานศึกษาขั้นพื้นฐานประจำตำบลที่ชาวบ้านมักส่งบุตรหลานมาเรียนที่นี่ อีกส่วนนำมาจัดซื้อยา เติยงผู้ป่วย วัสดุเวชภัณฑ์และอุปกรณ์ที่ขาดแคลนแก่โรงพยาบาลสร้างเสริมสุขภาพตำบลเมืองศรีโค นอกจากนั้น การสร้างสายสัมพันธ์อันดีกับหน่วยงานภายนอกผ่านงานบุญยังมีส่วนในการชักนำโครงการพัฒนาต่าง ๆ เข้ามายังหมู่บ้าน อาทิ การได้รับคัดเลือกเป็นหมู่บ้านนำร่องหรือหมู่บ้านต้นแบบจากอำเภอและเทศบาล การเข้ามาดำเนินโครงการต่าง ๆ ของอาจารย์จากมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี รวมทั้งผู้ประกอบการเอกชนที่มาให้ทุนสนับสนุนกิจกรรมในชุมชน เช่น โรงงานศรีตรังฯ ในพื้นที่ใกล้เคียงซึ่งมีชาวบ้านไปทำงานจำนวนมาก

กล่าวได้ว่า บุญพะเหวดและบุญสงกรานต์เป็นตัวอย่างของงานบุญประเพณีที่ย้ายบทบาทความสำคัญจากพิธีกรรมทางพุทธศาสนามาอยู่ที่การระดมปัจจัยการรักษาโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชน และการสร้างเครือข่ายทางสังคมที่กว้างกว่าระดับหมู่บ้าน เพื่อนำพาทรัพยากรต่าง ๆ กลับมาพัฒนาวัดและชุมชน บทบาทความหมายของงานบุญในทุกวันนี้จึงเป็นบุญที่ตอบสนองการดำรงอยู่ของชุมชนในโลกสมัยใหม่มากกว่าที่จะเป็นไปเพื่อตอกย้ำโลกทัศน์แบบประเพณีดั้งเดิม เป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทความหมายจาก “บุญวัด” ไปเป็น “บุญบ้าน” นั่นเอง

ภาพ 6 ขบวนแห่ผ้าป่าบุญสงกรานต์ปี 2561 ชาวบ้านสามารถรวบรวมปัจจัยได้มากถึง 800,000 บาท

ที่มา: ผู้เขียน, วันที่ 15 เมษายน 2561

การปรับเปลี่ยนจาก “บุญหมู่บ้าน” ไปเป็น “บุญเจ้าของหรือบุญส่วนตัว”

ในที่นี้หมายถึงการปรับเปลี่ยนบทบาทความหมายจากเดิมที่เป็นงานบุญร่วมกันของชุมชน ไปเป็นบุญที่จัดขึ้นเฉพาะภายในครัวเรือนหรือมีครัวเรือนเป็นเจ้าภาพในการจัด ซึ่งชาวบ้านต่างคนต่างทำตามฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม สาเหตุเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในชุมชนส่งผลให้ไม่มีพื้นที่ส่วนรวมสำหรับจัดงานบุญประเพณีร่วมกัน สภาพชุมชนกึ่งเมืองทำให้ผู้คนมีวิถีชีวิตแบบปัจเจกมากขึ้น ตลอดจนการเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจ ทำให้ชาวบ้านบางรายสามารถเข้ามาเป็นผู้อุปถัมภ์หลักแก่วัดและชุมชน โดยไม่ต้องรอการสนับสนุนจากหน่วยงานหรือผู้อุปถัมภ์จากภายนอก สะท้อนจากบุญข้าสะ และบุญกุลิน

บุญข้าสะ

บุญข้าสะ หรือที่ชาวบ้านนิยมเรียกว่า “สวดบ้าน” (หรือ “สวดบ้าน”) หมายถึงการประกอบพิธีกรรมสวดมนต์ทำบุญบ้านเพื่อขับไล่สิ่งไม่ดีหรือสิ่งอัปมงคลออกจากหมู่บ้าน แต่เดิมจะจัดในเดือนเจ็ดช่วงระหว่างเข้าพรรษา ที่มาของการจัดพิธีสวดบ้านเนื่องจากสมัยก่อนมีคนเสียชีวิตบ่อยหรือเกิดเหตุการณ์ไม่ปกติขึ้นในชุมชน สวดบ้าน

จึงเปรียบเสมือนพิธีสะเดาะเคราะห์หรือการทำบุญร่วมกันทั้งหมู่บ้าน ซึ่งบ้านศรีไค มีการจัดพิธีสุดบ้านในแบบดั้งเดิมครั้งสุดท้ายเมื่อราว 10 ปีก่อน โดยจัดร่วมกัน ระหว่างบ้านศรีไคออกและบ้านศรีไคตก สถานที่จัดพิธีแต่เดิมจะอยู่ที่ศาลากลางบ้าน โดยพระภิกษุสงฆ์จะโยงด้ายสายสิญจน์ไปรอบหมู่บ้านแล้วโยงต่อมาที่ศาลากลางบ้าน แล้วนิมนต์พระสวดสามคี่น รุ่งเช้าจึงมีการตักบาตรทำบุญเลี้ยงพระ ทว่าระยะหลัง ชาวบ้านได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นการทำบุญบ้านที่แต่ละครัวเรือนจะจัดกันเองในช่วงที่มี คนในครอบครัวเสียชีวิตหรือเมื่อเกิดเรื่องไม่ดีกับสมาชิกในบ้าน บุญช่าสะในปัจจุบัน จึงไม่ใช่บุญประเพณีร่วมกันของหมู่บ้านดังแต่ก่อน “บุญช่าสะสุดบ้านสมัยแต่พ่อแต่แม่ ทำกัน ทุกวันนี้ไม่มีแล้ว เหลือเฉพาะแค่คนที่เขาอยากทำ แต่ทำบ้านใครบ้านมัน ใครอยากทำก็เอาพอใหญ่ไปทำให้” (หนูกาล แก้วสิงห์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 9 เมษายน 2561)

การปรับเปลี่ยนดังกล่าวเกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับที่ชุมชนบ้านศรีไคเปลี่ยนจาก ชุมชนชนบทไปเป็นชุมชนกึ่งเมือง พื้นที่เพื่อการอยู่อาศัยถูกเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่เชิง พาณิชยกรรมและการบริโภค ส่งผลให้ความเป็นชุมชนดั้งเดิมถูกคั่นกลางด้วยอาคาร พาณิชยกรรม ความสัมพันธ์ที่เคยใกล้ชิดกันของชาวบ้านถูกขัดจังหวะด้วยพื้นที่ ความสัมพันธ์แบบเมือง สำนึกร่วมความเป็นชุมชนที่เคยผูกร้อยผู้คนเข้าด้วยกัน อ่อนแอลงและถูกบดบังด้วยวิถีชีวิตสมัยใหม่ การค้าและการบริโภค บุญช่าสะในแบบ ดั้งเดิมจึงไม่สอดคล้องกับสภาพชุมชนที่เปลี่ยนแปลง กับทั้งอาจไม่ใช่สิ่งจำเป็นที่ตอบสนอง วิถีชีวิตในปัจจุบันของชาวบ้านเท่าไรนัก ชาวบ้านจึงหันไปประกอบพิธีส่วนตัวที่ตอบสนอง ความต้องการที่เป็นปัจเจกมากขึ้น เป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทจาก “บุญหมู่บ้าน” มาเป็น “บุญเจ้าของหรือบุญส่วนตัว”

บุญกฐิน

ตามประเพณีดั้งเดิม บุญกฐินหมายถึงกฐินที่คนในชุมชนร่วมกันเป็นเจ้าของ โดยชาวบ้านจะตกลงกันว่าใครจะเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายอะไรหรือใครจะซื้อเครื่องบริวาร อะไร แต่ถ้าไม่มีใครรับเป็นเจ้าของก็จะออกเงินรวมกันซื้อ เป็นที่มาของคำว่า “กฐินสามัคคี” แต่ในปัจจุบันรูปแบบกฐินมีอยู่สองลักษณะ คือ กฐินสามัคคี และ กฐินจอง หรือกฐินส่วนตัวซึ่งหมายถึงกฐินที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือครอบครัวใดครอบครัวหนึ่ง รับเป็นเจ้าของหลัก หากปีไหนมีคนจองกฐิน ก็จะเป็นกฐินส่วนตัว แต่หากไม่มีคนจอง ชาวบ้านจะช่วยกันจัดกฐินสามัคคี การเก็บข้อมูลพบว่าปัจจุบันชุมชนให้ความสำคัญกับ “กฐินจองหรือกฐินส่วนตัว” ค่อนข้างมาก

กฐินส่วนตัวเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในช่วงหลังจากคนในหมู่บ้านเริ่ม ‘มีอันจะกิน’ มากขึ้นเนื่องมาจากการทำไร่ที่กันทรลักษณ์ การขายที่ดินให้นายทุน และการทำ

กิจการหอพัก/บ้านเช่าในหมู่บ้าน เมื่อครอบครัวใดมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นก็จะนิยมรับเป็นเจ้าภาพกุฐิน โดยผู้ที่รับเป็นเจ้าภาพมักเป็นคนสูงอายุและมีบารมีมากพอ เพราะกุฐินส่วนตัวเน้นที่ปัจจัยหรือเงินจำนวนมาก ข้าวของที่ถวายก็จะมีมากกว่ากุฐินสามัคคี ทั้งยังต้องเตรียมอาหารสำหรับเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน มีการตั้งกองกุฐินที่บ้านเจ้าภาพ เมื่อถึงวันทอดกุฐินจึงจะแห่มาถวายที่วัด ทำให้มีเพียงครอบครัวที่พอมีฐานะเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ ต่างจากกุฐินสามัคคีที่ไม่เน้นปัจจัยหรือต้นทุนเงิน มีเพียงเครื่องใช้พอประมาณสำหรับพระสงฆ์และไม่มีการแห่ เพราะกองกุฐินจะตั้งไว้ที่วัดตั้งแต่เริ่มแรก รูปแบบงานจึงเรียบง่ายและมีค่าใช้จ่ายน้อยกว่ากุฐินส่วนตัวมาก

...บุญกุฐินสมัยก่อนไม่ได้เน้นหนักเรื่องปัจจัย จะมีแต่ผ้าไตร แต่ก่อนเงินทองก็มีเล็ก ๆ น้อย ๆ เครื่องกุฐินก็มีแต่ผ้าไตรอย่างเดียว จะเท่าไรก็ได้ แล้วแต่ศรัทธา เป็นกุฐินสามัคคี ชาวบ้านร่วมกันทำช่วยกันออก บุญกุฐินนี้คือผ้า ของอย่างอื่นก็มีอาหารหวานคาวแล้วแต่ใครจะจัดมา...ทุกวันนี้มีผ้าเหมือนกัน แต่เน้นหนักทางปัจจัยมากกว่า ทุกวันนี้อย่างน้อยก็แสนขึ้น นี่แค่เงิน ยังไม่รวมของอย่างอื่น

(หนูกาล แก้วสิงห์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 4 พฤษภาคม 2561)

ภาพ 7 กองกุฐินสามัคคีที่ชาวบ้านร่วมกันจัดเองในปี 2561 เนื่องจากปีนี้ไม่มีใครรับเป็นเจ้าภาพกุฐิน

ที่มา: ผู้เขียน, วันที่ 4 พฤศจิกายน 2561

กฐินจองหรือกฐินส่วนตัวไม่เพียงแต่เป็นเครื่องแสดงฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของคนในชุมชน หากยังสะท้อนการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจของหมู่บ้านในปัจจุบันได้เป็นอย่างดี ดังที่ชาวบ้านกล่าวว่า “สมัยก่อนจะมีเฉพาะกฐินสามัคคี เพราะไม่มีเงิน สมัยก่อนมันทุกข์ ต้องเป็นคนรวยจริง ๆ ถึงจะทำได้” (สาคร ทองราษฎร์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2561) การย้ายบทบาทความสำคัญจาก “บุญหมู่บ้าน” มาเป็น “บุญเจ้าของหรือบุญส่วนตัว” ยังเกี่ยวข้องกับความสุขของชุมชน เพราะปัจจัยที่รวบรวมได้จากกฐินส่วนตัวมักสูงกว่ากฐินสามัคคี เช่น ในขณะที่กฐินสามัคคีมีการรวบรวมปัจจัยได้อย่างมากแสนกว่าบาท แต่กฐินส่วนตัวอาจรวบรวมได้มากถึง 200,000-400,000 บาท ซึ่งจำนวนปัจจัยที่ได้มากหมายถึงกองทุนที่วัดจะนำไปสนับสนุนกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับคุณภาพชีวิตของชาวบ้านก็จะมีมากตามไปด้วย ดังจะพบว่า ที่ผ่านมามีเจ้าอาวาสมีกฐินนำปัจจัยส่วนหนึ่งมาสนับสนุนสถานศึกษา สถานพยาบาล และกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน เช่น สมทบเป็นค่าใช้จ่ายงานวันเด็กของหมู่บ้าน สนับสนุนกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน ตลอดจนนำไปช่วยเหลือกิจกรรมสาธารณประโยชน์อื่น ๆ เช่น มอบให้ชาวบ้านนำมาทำอาหารแจกจ่ายแก่ผู้ประสบภัยน้ำท่วมจังหวัดอุบลราชธานีเมื่อปี 2562 เป็นต้น

อภิปรายผลการศึกษา

ผู้วิจัยพบว่า การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างบุญประเพณีฮั้วสิบสองในพื้นที่ศึกษา สะท้อนให้เห็นพลวัตทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาใน 2 ประการหลัก คือ เศรษฐกิจแบบศีลธรรมในสังคมชาวนาร่วมสมัย และการเปลี่ยนผ่านสู่สังคมหลังชาวนาในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท ดังนี้

1. เศรษฐกิจแบบศีลธรรมในสังคมชาวนาร่วมสมัย (moral economy in contemporary peasant society)

Edelman (2005) วิเคราะห์ว่าการปรับตัวของชาวนาในศตวรรษที่ 21 ส่งผลให้เกิดการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมชนบทกับเมืองมากขึ้น จนก่อให้เกิดรูปแบบการดำเนินชีวิตแบบใหม่ในชนบทที่เรียกว่า “เศรษฐกิจแบบศีลธรรมในชนบทร่วมสมัย” (contemporary rural moral economy) กล่าวคือผู้คนมีจินตนาการแบบเมืองและความคาดหวังในการบริโภคแบบเมืองมากขึ้นซึ่งไปไกลจากมาตรฐานการยังชีพ ส่งผลให้ชาวนาพยายามเพิ่มผลผลิตให้เพียงพอต่อความต้องการบริโภคที่สูงขึ้นของสมาชิกในครัวเรือน เช่นเดียวกับชุมชนบ้านศรีโคกออก การพัฒนาและความเจริญทันสมัย ตลอดจนการคุกคามของนายทุนภายนอก และการผุดขึ้นของเห็ดละโมภ ส่งผลให้

ความคาดหวังของชาวบ้านไม่ได้หยุดอยู่แค่มาตรฐานในการยังชีพ หากไปไกลถึงความต้องการพัฒนาคุณภาพชีวิตในทุก ๆ ด้าน เพื่อเป็นหลักประกันในการผลิตซ้ำความเป็นชุมชนและการพึ่งพาตนเองได้อย่างเข้มแข็ง เป็นที่มาของการฟื้นฟูเศรษฐกิจแบบศีลธรรมในสังคมชาวนาร่วมสมัย” (moral economy in contemporary peasant society) ที่อยู่บนหลักสำคัญ 2 ประการ คือ ความมั่นคงในการยังชีพบนหลักอรรถประโยชน์ กับ พันธะเชิงศีลธรรมในแบบเท่าเทียม ดังนี้

ความมั่นคงในการยังชีพบนหลักอรรถประโยชน์ (rational subsistence security)

แม้ทุกวันนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชนบ้านศรีโคกนอก จะไม่ได้ทำนาเพียงเพื่อยังชีพ หรือไม่ได้พึ่งพารายได้หลักจากการทำนาเพียงอย่างเดียว หรือบางรายยังคงทำนาแต่รายได้หลักมาจากการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรภายในหมู่บ้าน เช่น การเปิดกิจการหอพัก บ้านเช่า ร้านอาหาร ร้านซักรีด ร้านซ่อมมอเตอร์ไซด์ รับเหมาก่อสร้าง ฯลฯ กระนั้นก็ตาม ความมั่นคงในการยังชีพซึ่งหมายถึงการมี “ข้าว” อย่างเพียงพอสำหรับบริโภคภายในครัวเรือนตลอดทั้งปีจะยังคงมีความสำคัญเป็นลำดับแรก ๆ ในวิถีคิดของชาวบ้าน สะท้อนจาก “การบูชาข้าว” ที่ดัดแปลงมาจาก “บุญคุณลาน” ซึ่งในอดีตจัดขึ้นเพื่อให้ชาวนาได้รำลึกถึงคุณพระแม่โพสพ ควบคู่ไปกับการบริจาคทานแก่คนยากไร้ ทว่าการรื้อฟื้นบุญคุณลานขึ้นมาใหม่ในรูปของ “การบูชาข้าว” มีลักษณะคล้ายกับสวัสดิการพื้นฐานแก่คนในชุมชนและยังแผ่ไปถึงชุมชนโดยรอบ ดอกยั่วว่าชาวบ้านยังคงให้ความสำคัญกับความมั่นคงในการยังชีพโดยมีข้าวเป็นปัจจัยพื้นฐาน ดังที่ชาวบ้านหลายคนแม้จะมีข้าวไม่พอกิน แต่ก็ไม่ได้ยากจนหรือสามารถซื้อข้าวบริโภคได้เอง แต่การช่วยเหลือให้ครัวเรือนเหล่านั้นพึ่งพาการซื้อข้าวให้น้อยที่สุดหมายถึงการช่วยเหลือให้มีหลักประกันในการดำรงชีพได้ดีกว่าและมั่นคงกว่า

หากพิจารณาตามแนวคิดเศรษฐกิจแบบศีลธรรมของ Scott (1976) การมีข้าวไม่พอกินถือเป็น “วิกฤติของการยังชีพ” (subsistence crisis) อย่างหนึ่ง เพราะหมายถึงการไม่สามารถพึ่งพาการผลิตเพื่อยังชีพได้ด้วยตนเอง ระบบศีลธรรมจึงทำหน้าที่เสมือนกลไกปกป้องจากความไม่แน่นอนของโลกภายนอกที่อาจส่งผลกระทบต่อสมาชิกในหมู่บ้าน โดยเฉพาะเป็นหน้าที่ของผู้ร่ำรวยหรือผู้อุปถัมภ์ที่จะต้องช่วยเหลือให้ทุกคนมีชีวิตอย่างน้อยอยู่ในระดับไม่ต่ำกว่าพอยังชีพ (subsistence level) แต่เมื่อเศรษฐกิจแบบตลาดเข้ามายังหมู่บ้าน ส่งผลให้ระบบศีลธรรมที่เป็นอยู่ถูกละเลยและกระทบต่อความสามารถในการยังชีพของหมู่บ้าน เนื่องจากผู้อุปถัมภ์สนใจใน

ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนมากกว่าที่จะคำนึงถึงสวัสดิการที่เคยให้กับชาวบ้าน ระบบทุนนิยมจึงเป็นสิ่งที่ทำลายเศรษฐกิจแบบศีลธรรมในสังคมเกษตรขนาดเล็กที่มีบรรทัดฐานแห่งความเอื้ออาทรและต่างตอบแทน (norms of reciprocity) และการดำรงชีพแบบช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน (rights to subsistence) ทำให้ชาวนาต้องเผชิญกับความเลื่อมล้ำมากขึ้นและอยู่รอดได้ยากขึ้น เป็นหนึ่งในสาเหตุที่ชาวนาเวียดนามในทศวรรษ 1970–1980 ลุกฮือขึ้นเพื่อเรียกร้องระบบศีลธรรมดั้งเดิมกลับมา (Scott, 1976 as cited in Brewer, 1981, p. 209; Kuwinpun, 1980, p. 200; Chienghthong, 2019a, p. 15)

ในทางสอดคล้องกัน การฟื้นฟูบุญคุณล้านชิ้นมาใหม่ในรูปของ “การบูชาข้าว” ที่บ้านศรีโคกนอกก็คือรูปแบบหนึ่งของการฟื้นฟูเศรษฐกิจแบบศีลธรรมเพื่อจัดการกับวิกฤติของการไม่สามารถพึ่งพาการผลิตเพื่อยังชีพได้ด้วยตนเอง โดยสมาชิกในชุมชนเข้ามาช่วยเหลือดูแลให้ครัวเรือนที่มีข้าวไม่พอกินพึ่งพาการซื้อข้าวให้น้อยที่สุด อันหมายถึง การช่วยเหลือให้มีหลักประกันในการดำรงชีพได้ดีกว่าและมั่นคงกว่า ตอกย้ำว่าชาวบ้านยังคงให้ความสำคัญกับความมั่นคงในการยังชีพโดยมีข้าวเป็นปัจจัยพื้นฐานและมีงานบุญประเพณีในท้องถิ่นเป็นกลไกเชิงศีลธรรมเข้ามาจัดการ อย่างไรก็ตาม ภายใต้เศรษฐกิจการตลาดไม่ได้หมายความว่าชาวนาจะสะสมผลผลิตและรายได้ที่พึงมีของตนเองได้อย่างปราศจากเงื่อนไข หากแต่พวกเขาเลือกที่จะมองหาความมั่นคงในการยังชีพ (subsistence security) มากกว่าที่จะนำพาตัวเองไปอยู่ในสภาวะของความเสี่ยงที่มากขึ้น (higher-risk) เพราะไม่ต้องการตกอยู่ในความเสี่ยงที่อาจจะคุกคามต่อความมั่นคงและกลัวที่จะตกอยู่ในสภาพตกต่ำซึ่งอาจนำไปสู่ความหิวโหยและความทุกข์ยากแก่ครัวเรือน (Scott, 1976, pp. 15–19, p. 35, p. 101 as cited in Edelman, 2005, p. 332, p. 334)

เห็นได้จากในปีที่ข้าวมีราคาแพง ชาวนาเลือกที่จะนำข้าวมาบริจาคให้วัดน้อยลง โดยส่วนหนึ่งเก็บไว้กินเอง เพราะหากมีข้าวไม่พอกิน พวกเขาอาจต้องจ่ายเงินซื้อในราคาที่แพงกว่าข้าวที่ตนเองผลิตได้ กับอีกส่วนนำไปขายเพื่อสร้างรายได้ที่เป็นตัวเงิน ตอกย้ำการคิดอย่างมีเหตุผลภายใต้เงื่อนไขเศรษฐกิจทุนนิยมที่ชาวนาไม่ได้คำนึงถึงการสร้างหลักประกันในการยังชีพด้วยผลผลิตแต่เพียงอย่างเดียว หากยังรวมถึงการนำผลผลิตไปขายเพื่อนำกลับมาสร้างหลักประกันในการดำรงชีพในรูปแบบอื่นด้วย สอดคล้องกับที่ Popkin (1979 as cited in Edelman, 2005, p. 334) อธิบายว่า การคิดอย่างมีเหตุผลและมีอิสระเพื่อสร้างศักยภาพในการเข้าถึงตลาดอันจะนำไปสู่ “หลักประกันด้านการเงิน” เป็นหนทางที่ช่วยสร้างความมั่นคงในการยังชีพแก่ชาวนา

ได้มากกว่าการเก็บผลผลิตไว้เพื่อยังชีพแต่เพียงอย่างเดียว เพราะในปีที่ผลผลิตไม่เป็นไปตามที่คาดหวัง ชาวนายังคงมีเงินออมจากการขายผลผลิตในปีที่มีรายได้ดีมาทดแทน

กรณีศึกษาบ้านศรีโคกออกแสดงให้เห็นลักษณะสังคมชาวนาร่วมสมัยที่ดำรงชีพบนหลักการผลิตเพื่อสร้างหลักประกันพื้นฐานในการยังชีพตามแนวคิดเศรษฐกิจแบบศีลธรรม ผสมผสานกับการสร้างหลักประกันทางการเงินและการคิดอย่างรอบคอบและมีเหตุผลตามแนวคิดเศรษฐกิจการเมือง เพื่อให้ผลผลิตที่เกิดขึ้นก่ออรรถประโยชน์สูงสุดและตอบใจกับความมั่นคงในการยังชีพของตนเองได้มากที่สุด คล้ายกับที่ Sattayanurak (2014, p. 281) พบว่า ชาวนาสวนใหญ่ยังคงรักษาการปลูกข้าวเพื่อบริโภค ประเพณีปฏิบัติดังกล่าวถูกกำหนดโดยปัจจัยทางเศรษฐกิจและปัจจัยทางวัฒนธรรมเป็นหลัก ชาวนาอีสานรู้สึกมั่นคงเมื่อในยุ้งมีข้าวเต็ม ข้าวมีค่าเท่ากับเงิน เพราะข้าวสามารถนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าและบริการชนิดอื่น ๆ ภายในหมู่บ้าน และในท้องถิ่นได้ ยิ่งกว่านั้นยังสามารถขายในเวลาใดก็ได้ ด้วยราคาที่ค่อนข้างแน่นอนและคาดการณ์ล่วงหน้าได้

พันธะเชิงศีลธรรมในแบบเท่าเทียม (balancing moral obligation)

ในยุคสมัยของ Scott (1976) ระบบเศรษฐกิจแบบศีลธรรมเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างประชาชนกับชนชั้นสูงที่ดำเนินไปบนบรรทัดฐานผลประโยชน์ต่างตอบแทน (norm of reciprocity) จริยธรรมในการยังชีพดังกล่าวเป็นวิธีการจัดระเบียบทางสังคมเพื่อลดความเสี่ยงในการดำรงชีวิตและช่วยให้ชาวนาอยู่รอดได้ดีกว่ารูปแบบอื่น โดยความชอบธรรมของผู้นำชุมชนเกิดจากศักยภาพในการดูแลปกป้องให้ชาวบ้านพออยู่พอกิน ระบบอุปถัมภ์จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นและเป็นสิ่งที่ถูกยอมรับจากชุมชนยุคนั้น (Scott, 1976 as cited in Siméant, 2011, p. 3) ทว่าในศตวรรษที่ 21 ชนชั้นนำในยุคนี้กลายเป็นอุปสรรคมากกว่าที่จะช่วยสนับสนุนความมั่นคงแก่ชาวนา ทำให้ชาวนายุคใหม่จำเป็นต้องพึ่งพารายได้นอกภาคเกษตรควบคู่กันไป ตลอดจนต้องพึ่งพาตนเองโดยขวนขวายหาความรู้และพัฒนาตนเองทุก ๆ ทางจนกลายเป็น “ชาวนาผู้รู้โลกกว้าง” (sophisticated and worldly) (Edelman, 2005, pp. 336–337)

สำหรับบ้านศรีโคกออกแล้ว การเปลี่ยนผ่านจากสังคมชนบทในช่วงก่อนทศวรรษ 2530 มาสู่เศรษฐกิจแบบเสรีนิยมและการกลายเป็นสังคมกึ่งเมืองในปัจจุบันทำให้ชาวบ้านไม่ได้พึ่งพารายได้จากภาคเกษตรเป็นหลักอีกต่อไป นอกจากนั้น การเปิดรับข่าวสาร การศึกษา และโอกาสความก้าวหน้าใหม่ ๆ ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญของการปรับเปลี่ยนจากการพึ่งพา “ระบบอุปถัมภ์ในแบบต่างชนชั้น” มาสู่ “พันธะ

เชิงศีลธรรมในแบบเท่าเทียม” อันหมายถึงบรรทัดฐานการช่วยเหลือเกื้อกูลและตอบแทนซึ่งกันและกันบนความเสมอภาค โดยถือเป็นพันธะเชิงจริยธรรมที่คนในชุมชนยึดถือปฏิบัติ เห็นได้จากในอดีตการแบ่งปันข้าวในลักษณะให้เปล่าแก่ผู้ยากไร้ในงานบุญคุณลานเป็นการอุปถัมภ์ช่วยเหลือระหว่าง “ผู้มีอันมีกิน” ต่อ “ผู้ไม่มีจะกิน” แตกต่างจากการ “布施” ในปัจจุบันที่ไม่ใช่การให้เปล่า หากแต่เป็นการแลกเปลี่ยนด้วยการบูชาหรือซื้อบนพื้นฐานของน้ำใจเอื้อเฟื้อและมิตรภาพระหว่าง “ผู้มีอันจะกิน” ต่อ “ผู้พออยู่พอกิน” ผู้บูชาหรือซื้อจึงมีความสัมพันธ์ในแบบเท่าเทียมกับผู้ให้นำข้าวมาบริจาคผ่านวัด และไม่ถือเป็นบุญคุณที่ต้องตอบแทนในภายหลัง เพียงแต่เป็นพันธะเชิงศีลธรรมที่ชาวบ้านจะเข้ามาช่วยเหลือต่างตอบแทนแก่ชุมชนตามศักยภาพและความพร้อมในแต่ละโอกาสทั้งในรูปของการช่วยงานด้วยแรงกาย การนำข้าวปลาอาหารหรือปัจจัย (เงิน) มาถวาย

เช่นเดียวกับการจัดตั้งเงินไ้ร่วมเพื่อแสดงน้ำใจต่างตอบแทนซึ่งกันและกันระหว่างหมู่บ้านในบุญสังฆทานและแห่กัณฑ์หลอนบุญผะเหวดชี้ให้เห็นพันธะเชิงศีลธรรมในการช่วยเหลือพึ่งพาระหว่างชุมชน ตลอดจนการรักษาเครือข่ายทางสังคมเพื่อสร้างหลักประกันความมั่นคงแก่หมู่บ้าน เป็นความสัมพันธ์แนวระนาบที่แตกต่างจากความสัมพันธ์แนวตั้งในระบบอุปถัมภ์ นอกจากนี้ ชาวบ้านยังใช้งานบุญประเพณีเป็นพื้นที่ในการสร้างเครือข่ายและความสัมพันธ์ที่ดีกับหน่วยงานภายนอก เพื่อเป็นช่องทางในการระดมทรัพยากรมาพัฒนาความเป็นอยู่ที่ดีของคนในชุมชน คล้ายกับที่ Janmuean (2017) พบว่า งานบุญประเพณีในหมู่บ้านมีนัยสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชาวนาในลักษณะความสัมพันธ์แบบต่างตอบแทน ซึ่งไม่ใช่ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์แบบแนวตั้งอย่างในอดีต ทว่าแตกต่างกันในแง่ที่การเปลี่ยนไปสู่สังคมหลังชาวนาในกรณีศึกษาของ Janmuean ส่งผลให้ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนไม่ได้แนบแน่นดังแต่ก่อน การเข้าร่วมงานบุญประเพณีของชาวบ้านเป็นไปโดยคำนึงถึงประโยชน์ทั้งในระดับชุมชนและตนเองเป็นสำคัญ ทำให้การพึ่งพาต้องผ่านระบบเงินตราและค่าตอบแทน ในขณะที่บ้านศรีโคกออกยังคงรักษาความสัมพันธ์และระบบพึ่งพาโดยปราศจากค่าตอบแทน ซึ่งอาจเป็นเพราะวัดและงานบุญประเพณีได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชาวบ้านอย่างแยกออกจากกันได้ยาก

กล่าวโดยรวมแล้ว แม้ชุมชนจะให้ความสำคัญกับความมั่นคงในการยังชีพ แต่การคิดคำนึงเชิงเหตุผลหรืออรรถประโยชน์ก็ดำเนินควบคู่กันไป เป็นเหตุผลของการปรับเปลี่ยนจากการพึ่งพาในระบบอุปถัมภ์แบบต่างชนชั้นมาสู่การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ต่างตอบแทนในลักษณะ “พันธะเชิงศีลธรรมในแบบเท่าเทียม” เพื่อเป็น

หลักประกันความมั่นคงทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ระดับหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน โดยถือเป็นพันธะเชิงศีลธรรมที่วัด ชาวบ้าน และหมู่บ้านจะต้องยึดถือและปฏิบัติอย่าง เกื้อกูลซึ่งกันและกันเพื่อความอยู่รอดอย่างมั่นคง ดังคำผญาที่ว่า

...ปลาอาศัยพึ่งน้ำ น้ำก็พึ่งยังตม ไฟกับนายพึ่งกันเสมอล้ำ
เสื่อสาช้าง กวางยังอาศัยป่า ป่าอาศัยสัตว์กินเนื้อ จิงหนาแน่นมีตมง...
เฮาอาศัยพึ่งบ้าน บ้านก็พึ่งบุญเฮา เฮือนชานก็เป็นป่า บ้านก็เป็นเลาเฮือ
เครือก็เกี่ยวมีตมง...เฮาอาศัยพวกพ้อง น้องนุ่ อว อว เขาก็อาศัย
เฮา รักเดียวเสมอหล้า สันใดแท้ คนเฮาอาศัยหมู่ บ่มีไผ่อยู่ยัง ทนโทได้
ผู้เดียว

(หนูกาล แก้วสิงห์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 24 มีนาคม 2561)

2. การเปลี่ยนผ่านสู่สังคมหลังชาวนาในพื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบท

ชุมชนบ้านศรีโคกออกเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการเปลี่ยนผ่านจากสังคมเกษตรแบบดั้งเดิมมาสู่สังคมหลังชาวนา ซึ่งมีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ การเป็นชุมชนที่ผสมผสานระหว่างความเป็นสมัยใหม่กับสังคมแบบเดิมและระหว่างเมืองกับชนบท รูปแบบการดำรงชีพที่ไม่ยึดติดแต่กับเพียงการทำนาทำให้ชาวนาปัจจุบันมีอัตลักษณ์หลากหลาย การแตกตัวทางชนชั้นและการเลื่อนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านชนบทกิ่งเมือง

การผสมผสานระหว่างความเป็นสมัยใหม่กับสังคมแบบเดิมและระหว่างเมืองกับชนบท

แม้ทุกวันนี้ชุมชนบ้านศรีโคกจะเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตแบบยังชีพไปเป็นการผลิตเชิงพาณิชย์ มีการประกอบอาชีพที่หลากหลายทั้งในและนอกภาคเกษตร มีการสะสมทุน คำนิยมแบบปัจเจกและการบริโภคแบบเมือง อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านยังคงให้น้ำหนักกับการปลูกข้าวไว้บริโภค หากมีเหลือจึงขายและนำมาแบ่งปันในงานบุญ การบริหารจัดการเวลาที่ต้องใช้ในการผลิตและการทำงานหาเลี้ยงชีพควบคู่ไปกับการทำกิจกรรมเพื่อส่วนรวมของหมู่บ้าน รวมทั้งยังคงรักษาวัดนันทรมประเพณีแบบชนบทควบคู่ไปกับความทันสมัย หรือกล่าวได้ว่า แม้ชุมชนจะเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยมากขึ้น แต่ก็มิละทิ้งวิถีแบบชนบทไปเสียทั้งหมด สอดคล้องกับงานศึกษาของ Ativanichayapong (2014) ที่พบว่า แม้การเติบโตของระบบตลาดวัฒนธรรมและเทคโนโลยีสมัยใหม่ในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ที่เข้าสู่ชนบทจะทำให้วิถี

การทำมาหากินของคนชนบทอีสานเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ทว่าขณะเดียวกัน คนอีสานยังรักษาลักษณะสำคัญบางอย่างของสังคมเกษตรแบบเดิมเอาไว้ทั้งในด้านการผลิตและวัฒนธรรม ชนบทปัจจุบันจึงเป็นสังคมที่ผสมผสานระหว่างความเป็นสมัยใหม่ (modernity) และการเป็นสังคมแบบเดิม (traditional society) ที่ทำให้ชนบทไม่ได้แตกต่างจากเมืองอย่างตรงกันข้าม แต่ก็ยังมีความเป็นชนบทในหลายด้าน ซึ่งทำให้แตกต่างจากสังคมเมือง

ในอีกทางหนึ่ง กระบวนการเปลี่ยนผ่านสู่ทุนนิยมและความเป็นเมืองไม่ได้นำพาแต่ความเจริญทันสมัยและโอกาสใหม่ ๆ มาสู่บ้านศรีโคกนอกแต่เพียงด้านเดียว หากยังลดทอนทำลายโครงสร้างความเป็นชุมชนและความสัมพันธ์แบบดั้งเดิมอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่า ปัจจุบันหมู่บ้านยังคงทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางอันเข้มแข็งสำหรับชาวบ้าน โดยอาศัยทุนทางวัฒนธรรมและทุนทางสัญลักษณ์ที่สำคัญคือ วัดและงานบุญประเพณีในท้องถิ่น โดยปรับเปลี่ยนรูปแบบและบทบาทความหมายให้สอดคล้องกับบริบททางเศรษฐกิจ วิถีชีวิต ค่านิยมและความต้องการของชาวบ้านในปัจจุบัน ทั้งการปรับเปลี่ยนจาก ‘บุญประเพณีทางศาสนา’ ไปเป็น ‘บุญสวัสดิการชุมชน’ จาก ‘บุญวัด’ ไปเป็น ‘บุญบ้าน’ และจาก “บุญหมู่บ้าน” ไปเป็น “บุญเจ้าของหรือบุญส่วนตัว” สอดคล้องกับ Chiengthong (2019b, p. 43) ที่พบว่า การปรับโครงสร้างประเพณีพิธีกรรมเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ยึดโยงชุมชนเข้าไว้ด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับชุมชนขนาดเล็กที่เป็นชนบท แตกต่างจากงานศึกษาของ Phatharathananuntha (2012); Janmuean (2017) และ Muenphakdee (2016) ที่พบว่า การเปลี่ยนชุมชนชนบทอีสานจากสังคมชาวนาไปเป็นสังคมหลังชาวนาได้ทำลายระบบการพึ่งพาและความเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน ส่งเสริมให้เกิดความเป็นปัจเจกชนขึ้นในหมู่บ้าน และปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับหมู่บ้าน ตลอดจนการขยายตัวของเทคโนโลยีการสื่อสาร นำไปสู่การแตกสลายของวัฒนธรรมประเพณี

อัตลักษณ์ที่หลากหลายของสังคมหลังชาวนา (Polybius Identity)

งานศึกษาสังคมชาวนาในช่วงตั้งแต่ทศวรรษที่ 20 เป็นต้นมา มองว่าชาวนาในชนบทจำแนกออกได้หลายประเภท อาทิ เจ้าของที่ดินขนาดเล็ก (smallholder) ผู้ผลิตรายย่อย (petty commodity producer) แรงงานชาวนา (peasant worker) กึ่งกรรมมาชีพ (semi-proletarian) ช่างฝีมือชาวนา (peasant artisan) เป็นต้น โดยชาวนาแต่ละคนอาจไม่ได้ประกอบอาชีพอย่างเดียว (Schüren, 2003, p. 47) เช่นเดียวกับที่ผู้วิจัยพบว่า หลังจากรัฐเข้ามาส่งเสริมเกษตรเชิงพาณิชย์จวบจนการก่อตั้งมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ส่งผลให้ปัจจุบันชาวบ้านไม่ได้ผูกติดตนเองกับการทำนา

แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ประสบการณ์ใหม่ ๆ ช่วยให้ชาวบ้านมองเห็นโอกาสและช่องทางในการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น นับตั้งแต่การทำนาหลายที่ การประกอบอาชีพที่หลากหลายควบคู่ไปกับการทำนา ทั้งการเปิดร้านค้า ร้านบริการ หอพัก/บ้านเช่า รับเหมาก่อสร้าง การออกไปรับจ้างต่างถิ่น รวมถึงการเป็นลูกจ้าง/พนักงาน ในมหาวิทยาลัย ข้าราชการ และนักการเมืองท้องถิ่น เป็นต้น สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ ชาวนาสมัยใหม่ที่มีความหลากหลาย ตลอดจนใช้โอกาสเรียนรู้และพัฒนาตนเองได้อย่างยืดหยุ่นตามเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป (polybius identity) โดยมีลักษณะดังที่ Kearney (1996) นิยามว่า hyphenated type เนื่องจากการใช้ชีวิตอยู่ในพื้นที่เมืองและชนบท การประกอบอาชีพทั้งเกษตรกรรมในชนบทและอาชีพรับจ้างในเมือง จึงมิได้เป็นเพียงแค่ “ชาวนา” แต่เป็นหลายแบบผสมกัน เช่น ชาวนา-กรรมกร (peasant-worker) ชาวนาเจ้าที่ดิน (land-owning proletarians) ชาวนาผู้บริโภคร ชาวนาที่มีการสะสมทุนและการต่อรองเพื่อผลประโยชน์เชิงพาณิชย์ เป็นต้น เป็นยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจที่หลากหลายของชาวนาชนบทยุคหลังที่มีลักษณะเป็นผู้ปฏิบัติการที่เรียกว่า “polybians” อันหมายถึงการสามารถปรับตัวเองตามเงื่อนไขสภาพแวดล้อมทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ (Kearney, 1996, p. 21, 141, 147 as cited in Schüren, 2003, p. 48-49)

การแตกตัวทางชนชั้นและการเลื่อนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านชนบทกึ่งเมือง (Rurban Villagers)

กรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นการเลื่อนชั้นทางสังคมและการแตกตัวทางชนชั้น ในหมู่บ้านได้เป็นอย่างดี ดังจะพบว่างานบุญหลายอย่างในปัจจุบันมุ่งเน้นการระดมปัจจัยเพื่อนำมาพัฒนาวัดและหมู่บ้าน สถานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจึงแสดงออกผ่านจำนวนปัจจัยที่นำมาถวาย ขณะที่งานบุญบางอย่าง เช่น บุญกฐินส่วนตัว จะเป็นพื้นที่เฉพาะสำหรับผู้ที่มีสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมค่อนข้างสูงเท่านั้น การแตกตัวทางชนชั้นในหมู่บ้านเป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาของรัฐที่สร้างแรงจูงใจให้ชาวบ้านแสวงหาหนทางทำกินใหม่ ๆ ไปจนถึงการเกิดขึ้นของมหาวิทยาลัยเชื้อให้ชาวบ้านมีช่องทางในการหารายได้ที่หลากหลายและนำมาสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมได้อย่างรวดเร็ว สอดคล้องกับที่ Schüren (2003, p. 48) กล่าวว่า การพัฒนาเศรษฐกิจและนโยบายการทำให้ทันสมัยสร้างให้เกิดความแตกต่างภายในแก่สังคมชาวนามากขึ้นเรื่อย ๆ หมู่บ้านในชนบทปัจจุบันจึงอาจไม่ได้มีโครงสร้างสังคมภายในที่กลมกลืนเป็นเนื้อเดียว หากแต่มีความแตกต่างทางเศรษฐกิจและสังคมอยู่ภายในและระหว่างคนชนบท

ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นยังเอื้อให้ชาวบ้านมีความสามารถในการบริโภคมากขึ้นและเปิดรับวิถีชีวิตแบบเมืองได้อย่างเต็มที่ ส่งผลให้บ้านศรีโคกออกอยู่กึ่งกลางระหว่างความเป็นเมืองกับชนบททั้งในเชิงเศรษฐกิจ สภาพสังคม ค่านิยม และวิถีชีวิต คล้ายกับงานศึกษายุคหลังขบวนการของนักวิชาการหลาย ๆ ท่านที่พบว่า ส่วนหนึ่งของชาวบ้านปัจจุบันมีฐานะเป็นชนชั้นกลางใหม่ที่เรียกว่า “ชาวบ้านที่กลายเป็นชาวเมือง” (Urbanized Villagers) หรือ “คนชนบทที่อาศัยในเมือง” (Urban Dwellers) เพราะระดับรายได้ที่สูงกว่าชาวบ้านทั่วไป แตกต่างจากชาวบ้านในอดีตที่มักถูกมองเป็นกลุ่มคนยากจน ล้าหลัง ด้อยพัฒนา (Kamudhamas, 2018, p. 114, 122) ขณะที่ในปัจจุบันบ้านศรีโคกออกแทบไม่เหลือสมาชิกที่จัดอยู่ในกลุ่มยากจนได้อย่างเต็มตัว เพราะแม้แต่ชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินหรือมีข้าวไม่พอกิน แต่ก็ไม่มีใครอดอยาก ลูกหลานยังคงได้รับการศึกษา มีงานและรายได้ในระดับปานกลาง ทั้งยังสามารถบริโภคแบบเมืองและปรับตัวใช้ชีวิตท่ามกลางสภาพแวดล้อมของหมู่บ้านที่เจริญทันสมัยแบบเมือง แต่ยังคงวิถีแบบชนบทควบคู่กันไป ในลักษณะที่เรียกว่า “ชาวบ้านชนบทกึ่งเมือง (Rurban Villagers)” อันแตกต่างจาก “ชาวบ้านที่กลายเป็นชาวเมือง” หรือ “คนชนบทที่อาศัยในเมือง” ซึ่งหมายถึงชาวบ้านชนบทที่ไปทำงานในเมืองได้รับเอารูปแบบชีวิต ค่านิยมและวัฒนธรรมแบบเมืองเข้ามายังหมู่บ้านที่ยังมีสภาพค่อนข้างเป็นชนบท

บทสรุป

ก่อนหน้าทศวรรษ 2530 บ้านศรีโคกออกเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้า ๆ แต่หลังการเกิดขึ้นของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี การพัฒนาและความเจริญทันสมัยได้ส่งผลกระทบต่อยุทธศาสตร์และโครงสร้างความเป็นชุมชน ควบคู่ไปกับการมองเห็นโอกาสทางเศรษฐกิจใหม่ ๆ และความต้องการพัฒนาความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เป็นที่มาของการฟื้นฟูเศรษฐกิจแบบศิลปกรรมในสังคมชาวนาร่วมสมัยที่ให้ความสำคัญกับหลัก 2 ประการคือ การสร้างความมั่นคงในการยังชีพบนหลักอรรถประโยชน์ (rational subsistence security) และพันธะเชิงศีลธรรมในแบบเท่าเทียม (balancing moral obligation) ซึ่งแตกต่างจากบรรทัดฐานต่างตอบแทน (norm of reciprocity) ในระบบอุปถัมภ์ โดยอาศัยบุญประเพณีมาเป็นเครื่องมือ ได้แก่การปรับเปลี่ยนจากบุญประเพณีทางศาสนา ไปเป็น ‘บุญสวัสดิการชุมชน’ การปรับเปลี่ยนจาก ‘บุญวัด’ ไปเป็น ‘บุญบ้าน’ และ การปรับเปลี่ยนจาก “บุญหมู่บ้าน” ไปเป็น “บุญเจ้าของหรือบุญส่วนตัว”

นอกจากนั้น การถูกโอบล้อมด้วยการพัฒนาและความเจริญทันสมัยยังเปลี่ยนสภาพหมู่บ้านชนบทไปเป็นชุมชนกึ่งเมือง การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการประกอบอาชีพ การมีวิถีชีวิตแบบสมัยใหม่ ควบคู่ไปกับการรักษาวิถีชีวิตการกินอยู่และประเพณีแบบชนบท เป็นการเปลี่ยนผ่านจากสังคมเกษตรแบบดั้งเดิมมาสู่สังคมหลังชาวนา โดยมีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ การเป็นชุมชนที่ผสมผสานระหว่างความเป็นสมัยใหม่กับสังคมแบบเดิมและระหว่างเมืองกับชนบท การมีอัตลักษณ์ที่หลากหลายและปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม (polybius identity) ตลอดจนการแตกตัวทางชนชั้นและการเลื่อนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านกึ่งเมือง (rurban villagers) ในภาพรวมแล้ว ผู้วิจัยพบว่า หมู่บ้านยังคงทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางอันเข้มแข็งสำหรับชุมชน โดยอาศัยทุนวัฒนธรรมและทุนสัญลักษณ์ที่สำคัญคือวัดและงานบุญประเพณีในท้องถิ่น ที่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือสร้างหลักประกันความมั่นคงในการดำรงชีพแก่ชาวบ้าน ซึ่งให้เห็นการผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของสังคมชาวนาร่วมสมัยที่เปิดรับโอกาสและความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ควบคู่ไปกับการพยายามรักษาศักยภาพในการพึ่งพาตนเองให้ได้มากที่สุด

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ภูมิปัญญาท้องถิ่น: พลวัตสังคมชาวนาในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท กรณีศึกษาชุมชนบ้านศรีโคกนอก ตำบลเมืองศรีโค อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” โดยได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2561 ผู้วิจัยขอขอบคุณหน่วยงานและขอขอบคุณชาวชุมชนบ้านศรีโคกนอกทุกท่านทั้งที่ปรากฏและไม่ได้ปรากฏชื่อในบทความนี้ ที่กรุณาให้ความร่วมมือในการเก็บข้อมูลและการจัดกิจกรรมในโครงการวิจัยเป็นอย่างดีตลอดมา

References

- Ativanichayapong, N. (2014). Livelihood of people in rural Isan: Changes over the past decade. *Journal of Sociology and Anthropology*, 33(2), 103–127. [in Thai].
- Brewer, J. D. (1981). The rational peasant: The political economy of rural society in Vietnam by Samuel L. Popkin. *American Ethnologist*, 8(1), 208–209.
- Chiangthong, J. (2019a). *Rural society in the modern world* (2nd ed.). Chiang Mai: Wanida Press. [in Thai].
- Chiangthong, J. (2019b). *Rural studies in the sociology of knowledge*. Bangkok: Danex Inter corporation. [in Thai].
- Edelman, M. (2005). Bringing the moral economy back in to the study of 21st-Century transnational peasant movements. *American Anthropologist*, 107(3), 331–345.
- Janmuean, P. (2017). Power in rural villager society: Looking through the lens of Esan people's Boonpavet religious ceremony. *Journal of Humanities and Social Sciences*, 8(1), 1–25. [in Thai].
- Kamudhamas, J. (2018). Review on the red-shirts as the newly-middle class of Thai society. *Journal of Political Science and Public Administration*, 3(1), 97–125. [in Thai].
- Kearney, M. (1996). *Reconceptualizing the peasantry: Anthropology in global perspective*. Colorado: Westview Press.
- Kuwinpun, P. (1980). Book Review “The moral economy of the peasant : Rebellion and subsistence in Southeast Asia”. *Journal of Social Sciences*, 17(4), 199–202. [in Thai].
- Ministry of Culture. (2016). *Pa Wed Merit ceremony: Prestige feast, lunar fourth month merit-making in Northeastern Thailand*. Retrieved December 10, 2019, from <https://bit.ly/38hHopW>
- Muenphakdee, C. (2016). *The economic and social landscape changes of peasants in Bueng Kan* (Doctoral dissertation). Bangkok: Thammasat University. [in Thai].

- Phatharathananuntha, S. (2012). Post-peasant society politics: Factors in the formation of the red-shirt movement in Northeastern Thailand. *Fah Diew Kan*, 10(2), 123–142. [in Thai].
- Popkin, S. L. (1979). *The rational peasant: The political economy of rural society in Vietnam*. Berkeley: University of California Press.
- Rigg, J., Salamanca, A., & Parnwell, M. (2012). Joining the dots of agrarian change in Asia: A 25 year view from Thailand. *World Development*, 40(7), 1469–1481.
- Sangkamanee, J. (2011). Retrospective on the villager's political life: Rural politics beyond elections and social movements. *Journal of Sociology and Anthropology*, 30(2), 45–79. [in Thai].
- Santasombat, Y. (2003). *Agrarian society dynamics and flexibility: Northern Thai community economy and paradigm shifts on third world communities*. Chiang Mai: Chiang Mai University, Faculty of Social Sciences. [in Thai].
- Sattayanurak, A. (2014). The transformation from rural to urban: The movement towards democracy. *Journal of Humanities and Social Sciences*, 6(2), 93–120. [in Thai].
- Sattayanurak, A. (2016). “Back on their feet,” from “peasants” to “entrepreneurs.” Bangkok: Matichon. [in Thai].
- Schüren, U. (2003). Reconceptualizing the post-peasantry: Household strategies in Mexican Ejidos. *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, 75(Octubre), 47–63.
- Scott, J. C. (1976). *The moral economy of the peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Siméant, J. (2011). *The concept of moral economy applied to riots and protest in poor countries: How it helps and why should be used with caution*. Retrieved December 10, 2019, from <https://bit.ly/367dJx2>
- Thongyou, M. (2003). *Change in the Isan agrarian economy*. Bangkok: Sang San Press. [in Thai].

- Tosakul, B. R. (2007). Isan peasants, Thai nation and modernization. *Journal of Social Sciences*, 19(1), 69–129. [in Thai].
- Walker, A. (2016). Thailand's politics peasants: Power in modern rural economy (J. Sangkamanee, Trans). Bangkok: Same Sky Books. [in Thai]